

ABDÜLKERİM SATUK BUĞRA HAN DESTANI

Prof. Dr. İsa ÖZKAN
Gazi Üniversitesi
[Türkiye]

Giriş

Türkistan, IX. ve X. yüzyıllarda siyasi, dinî, edebî ve sosyal anlamda büyük değişikliklere sahne olmuştur. *Mani*, *Budist* ve *Kamlık* dini kültür çevresinden İslâmiyete giriş, Türk boylarının düşünce dünyasında ve yaşama biçiminde köklü sarsıntı ve değişime yol açmıştır. *Almaş Han*, İdil-Ural bölgesinde 921 yılında İslamiyeti devlet dini olarak kabul eden ilk Türk hükümdarıdır. Ancak, *İdil Bulgar Devleti*'nde etkileri bakımından bu dönüşümün *Karahanlılar Devleti*'ndeki kadar geniş bir coğrafyada kuşatıcı ve uzun süreli sonuçlara ulaştığını söylemek güçtür. *Oğuz*, *Kıpçak*, *Karluk*, *Yağma*, *Çiğil* ve *Uygur* gibi *Türk* boyları X. XI. ve XII. yüzyıllarda yurt tutma ve yaşama biçimlerinin şekillenmesi bakımından Türkistan ve Avrasya'da yeni siyasi yapıların içinde yer almaya başlamışlardır. *Çingiz Devleti*'ne kadar süren bu dönemde *Yağma Türklerinden* olduğu öne sürülen *Buğra Karahanlılar Hanedanı*¹ Kaşgar ve civarında güçlü bir devlet kurmuşlardır. *Bazir*² oğlu *Abdülkerim Satuk*'un Müslüman olması, Kaşgar'ı amcası *Oğulçak Kadir Han* (*Harun*³ *Buğra Han*)'dan alışı ve *Buğra Han* unvanıyla tahta çıkışı

¹ Karahanlılar hanedanının Bartold, *Yağma*; Köprülü, *Karluk*; Radlov ise *Uygurlardan* inme olduğunu belirtir. Jean-Paul Roux da Barthold'un düşüncesindedir (Jean-Poul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, çeviren: Aykut Kazacıgil-Lale Arslan, İstanbul 2005, Kabcacı Yayınevi, s. 333-334). Zeki Velidi ise Beyhaqi ve Kaşgarlı Mahmud'a atfen Karahanlıları hiç bir kabileye mensup olmayan "Türk Hakanlıları"ndan geldiğini ifade etmektedir (Togan, Zeki Velidi, "Karahanlılar", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, s. 13-1, Erzurum 1985, s. 73).

² Eski kaynaklardan yararlanarak XIX. ve XX. yüzyılın başında yazılan Uygur tarihleri *Bazir* adını, *Barhan Buğra Kara Han* olarak kaydetmektedir (محمد امين بوغرا، شرقی تورکستان تارىخى، 1987 Ankara neşri، s. 179).

³ Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın amcası Harun Buğra Han, Molla Hacı'nın Buğra Hanlar Tezkiresinde olumsuz, gayrimüslim bir tip olarak gösterilir. Ancak pek çok Türk destanında olduğu gibi adı, İslâmi Türk kültür dairesine ait "Harun" şeklinde kaydedilmiştir. Bununla birlikte Molla Hacı, tezkirede söz konusu tenakuzun farkında olmalıdır ki "Harun" adının bazı anonim eserlerde "Darun" olarak yer aldığını belirtmek durumunda kalmıştır (16 Ocak 1988). Oysa pek çok araştırmada Karahanlılar Devletinin ilk hükümdarı Bilge Kül Kadir Han'ın Bazir Arslan Han'ın büyük, Oğulçak Kadir Han yani Harun Buğra Han'ın ise ikinci ve küçük oğlu olduğu ifade edilmektedir (Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1993, 4. bs. s. 165-168). Mehmet Emin Buğra, Şarki Türkistan Tarihinde Oğulçak Kadir Han'ın adını "İsen" Han şeklinde belirtmiştir.

(، محمد امين بوغرا، شرقی تورکستان تارىخى، 1987 Ankara neşri، s. 179).

konusunda araştırmacılar farklı tarihler vermektedir. *F. N Grenard, O. Pritsak, Z. V. Togan* ile *Ö. S. Hunkan, İbnü'l Esir* ve *Cemal Karşı*'ye dayanarak⁴ Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın Kaşgar'ı fethettiği tarihi Almaş Han ile aynı tarihlerde yani miladî 920-921'de gerçekleşmiş olabileceğini belirtmektedir⁵ Bazı araştırmacılar ise Nişabur, Estrabad ve Cürcan gibi Horasan şehirlerine kadar ulaşan Buğra unvanlı bir kumandanın 900 veya 910 yılında doğan *Abdülkerim Satuk Buğra Han* olmasının mümkün olmadığını hicri 333 tarihinin 945 yılına tekabül ettiğini dolayısıyla Abdülkerim Satuk Buğra ile amcası Oğulcak Kadır Han arasındaki mücadelenin muhtemelen bu tarihte olduğunu ifade etmektedir⁶.

Karahanlar döneminde Buğra Hanlar sülalesi siyasi alanda olduğu kadar Türk fikir, sanat ve edebiyat alanında da önemli izler bırakmıştır. Devletin başkenti Kaşgar, islamî dönemde siyaset ve idarenin yanı sıra aynı zamanda bir kültür merkezi olmuştur. *Divanü Lugati't-Türk* müellifi *Mahmut* bu şehirdendir. *Balasagunlu Yusuf* ünlü eseri *Kutadgu Bilig*'i Kaşgar'da *Tavgaç Ulug Bugra Kara Han*'a sunmuş ve ondan *Has Hacıplik* unvanını almıştır. Yusuf Has Hacıp, *Katadgu Bilig*'in henüz baş kısmında eserini tavsif ederken "Türkistan'da *Buğra Han dilinde* Türkçe olarak yazdığımı" kaydetmiştir.⁷ Bu durum, Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın 955/6 yılındaki vefatından 114 yıl sonra dahi, Buğra Han neslinden hükümdarların Türkistan'daki siyasi ve kültürel etkisini göstermektedir. Bu etki yüzyıllarca sürmüştür. Nitekim Kaşgar ile yazlık başkent Balasagun'un yanı sıra Doğu ve Batı Türkistan'ın diğer şehir hâkimleri ve Hocalar devrinin siyasi ve dinî şahsiyetlerinin çoğu kendilerini Satuk Buğra Han neslinden göstermek için belli bir gayret içinde olmuşlar ve bu amaçla Tezkireye ilâvelerde bulunmuşlardır.⁸ Bu ilâveler, zaman zaman Tezkireyi tahrifat boyutuna dahi ulaşmıştır⁹. Dolayısıyla Abdülkerim Satuk Buğra Han hakkındaki bilgilerimiz, çoğu birbirini tekrar eden kaynaklara dayanmaktadır.

a. Abdülkerim Satuk Buğra Han Destanının Elyazması Nüshaları

Abdülkerim Satuk Buğra Han Destanı, *Tezkire-i Buğra Han, Buğra Hanlar Tezkiresi* veya *Tezkire-i Üveysiye* adlı pek çok yazma nüshası olduğu belirtilen ancak birkaçı yayımlanmış Farsça ve Türkçe el yazması eserlerde

⁴ Hunkan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, İstanbul, 2011, 3. bs. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, s. 103' ten naklen İbnü'l-Esir, "El-Kamil fit-tarih" Tercümesi (Editör: M. Tulum), I-XII, İstanbul 1991 Bahar Yayınları; Cemal Karşı, *Mülhakatü's-Surah* (Neşreden V. Barthold) Turkestan I, Petersburg 1898.

⁵ Hunkan, Ömer Soner, *a.g.e.*, s. 103.

⁶ Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara 2002, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 8-9. Abdülkerim Özeydin, "Türklerin İslamiyeti Kabulü" adlı makalesinde aynı hususu tekrar eder (Özeydin, Abdülkerim, *Türkler Ansiklopedisi*, 4. Cilt, Ankara 2002, s. 257).

⁷ Arat, Reşid Rahmeti, *Yusuf Has Hacıp Kutadgu Bilig II, Çeviri*, 2. basım, Ankara 1974, Türk Tarih Kurumu Yay. s. VII-IX.

⁸ Togan, Zeki Velidi, "Karahanlılar", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi Araştırma Dergisi*, sayı. 13-/1, Erzurum 1985, s. 71-93

⁹ Molla Hacı'nın "avtorı" olarak gösterilen ve "Şincağ Az Sanlık Milletlerin Cem'iyeti Tarihini Tekşürüş Gruppisi Terepidin Tercüme kılduruldu", Şincağ Uygur Aptonom Rayonluk İctimayi Penler Akademiyasi Din Tetkikat İnstituti terepidin basturildi" açıklamasıyla Uygurca yayımlanan Buğra Hanlar Tezkiresi'nin sonunda müstensihim kimliği ile ilgili, "İlmiy Nüshasidin Köçürgüçi: Kâtip Yüsüp "Satuk Buğra Han Tezkiresi namlık Kol Yazma Eserdin tercime kilindi" şeklinde bir kayıt yer almaktadır.

yer almaktadır. Söz konusu yazmalarda Satuk Buğra Han'ın yanı sıra ondan sonra gelen diğer veliler hakkında da bilgi bulunmaktadır. Tezkire-i Buğra Han'ın en eski yazma nüshası **Julian Baldick**¹⁰ tarafından XVI. yüzyıl olarak tahmin ediliyorsa da, bu tezkirelerin büyük bir kısmı XVIII. ve XIX. yüzyılda Hocalar ve şehir hâkimlikleri döneminde istinsah edilmiştir.¹¹ **Devin DeWeese**, Tezkirenin Türkçe el yazmalarının tarihinin Farsçalarına göre daha eski olduğu kanaatinde dir.¹² **Zeki Velidi**'ye göre *Buğra Hanlar Tezkiresine*, *Veysel Karenî*'ye ait anlatmalar sonradan girmiştir.¹³ İngiliz Robert Shaw Barkley 1878 yılında, *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan* adlı eserinde ilk defa Satuk Buğra Han'dan bahsetmiştir.¹⁴ Daha sonra Fransız müsteşrik **M. F. Grenard** 1889 tarihli bir el yazması nüshasını *Journal Asiatique* dergisinde 1900 yılında neşretmiş ve ilim âlemi Satuk Buğra Han Destanı hakkındaki bilgilerden büyük ölçüde bu çalışmayla haberdar olmuştur.¹⁵ Türkiye'de Abdülkerim Satuk Buğra Han Destanı'nın Grenard'ın çalışmasını esas alan çeviri halindeki ilk metin neşri **Osman Turan** tarafından hazırlanmış ve beş tefrika halinde *Ülkü* dergisinde çıkmıştır.¹⁶ J. Marquart, Satuk Buğra Han'ı Müslüman olan ve halkına bu yeni dini kabul ettiren bir tigin olarak nitelendirmektedir.¹⁷ Yeni Uygur Türkçesi metinleri üzerindeki çalışmalarıyla tanınan İsveçli bilginler **Gustaf (Gösta) Rikard Raquette**'nin güneybatı Taklamakan'daki kutsal mezar sisteminin araştırmasında Satuk Buğra Han'dan söz etmiş¹⁸; Gunnar Jarring ise *A Litrary Text from Kashghar edited and translated with Notes and Glossary*¹⁹ adlı eserinde Satuk Buğra Han'la ilgili el yazmasından aldığı bazı metinleri değerlendirmiştir. Ancak Türkistan'daki veli kültü ile ilgili iki önemli çalışmadan muhakkak söz etmek gerekmektedir. Bunlardan biri **Julian Baldick**'in, *Imaginary Muslims* adlı eseri; diğeri ise **Devin DeWeese**'nin,

¹⁰ Julian Baldick, *Imaginary Muslims: The Uwaysi Sufis of Central Asia* adlı çalışmasında Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın da içinde yer aldığı velilerle ilgili Tezkire-i Üveysiye'nin tarihini 1600 yıllara kadar çıkarır. Baldick'e göre Tezkire-i Üveysiye'deki Abdülkerim Satuk Buğra Han ile başlayan ve diğer velilerle devam eden menkabeler Doğu Türkistan'dan derlenerek bir araya getirilmiştir. Doğu Türkistan'da XVIII. ve XIX. yüzyıldaki islamî yapının yerleşmesi için bu anlatmalar bir gazavatname olarak ihtiyacı karşılamıştır (Julian Baldick, *Imaginary Muslims: The Uwaysi Sufis of Central Asia*(New York: New York University Pres/London: I. B. Tauris, 1993, vi+ 266 pp.)

¹¹ Devin DeWeese, "The Tadhkira-i Bughra Khan and the "Uvaysi" Sufis of Central Asia Notes in review of Imaginary Muslims", *Central Asiatic Journal*, 40/1 1996, pp. 95-96.

¹² Devin DeWeese, agm, s. 88-89.

¹³ Togan, Zeki Velidi, agm, s. 93.

¹⁴ Shaw, Robert Barkley, *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kashghar-Yarkend)* Calcutta 1878, s. 72.

¹⁵ Grenard, F. N., "La Légende de Satok Boghra Khân et l'histoire," *Journal Asiatique* 1900, 15, 1-79.

¹⁶ Turan, Osman, "Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih ", *Ülkü*, cilt: XIII, sayı: 74, Nisan 1939, s. 145-154; cilt: XIV, sayı: 79, Eylül 1939, s. 145-154; cilt: XIV, sayı: 80, Birinci Teşrin 1939, s. 153-160; cilt: XIV, sayı: 82, Birinci Kanun 1939, s. 343-350; cilt: XIV, sayı: 83, İkinci Kanun 1939, s. 429-436.

¹⁷ Marquart, J., Guwaini's Bericht über die Bekehrug der Uiguren, Sitzungber, der kön Preus. Akademia der Wissenssch 1912, s.491

¹⁸ Gustaf (Gösta) Rikard Raquette, *The Ordam-Padishah-System of Eastern Turkistan Shrines*, (Hyllningsskrift tillägnad Sven Hedin. Stockholm, 1935).

¹⁹ Jarring, Gunnar, *A Litrary Text from Kashgar edited and translated with Notes and Glossary*, Lund, C.W.K. Gleerup 1980, pp. 85-100.

The Tadhkira-i Bughra Khan and the "Uvaysi" Sufis of Central Asia Notes in review of Imaginary Muslims adlı el yazmalarını bütün yönleriyle değerlendiren eleştirel makalesidir. Ayrıca, Doğu Türkistan'da da "*Buğra Hanlar Tezkiresi*" adıyla bir metin neşri yapılmıştır. Biz bu çalışmamızda müellifi Molla Hacı olarak gösterilen ve Uygur Türkçesiyle neşredilen söz konusu "*Buğra Hanlar Tezkiresi*"nin tam metnini vereceğiz.²⁰

b. Tezkire-i Buğra Han'ın Müellif ve Müstensihleri

Tezkirelerin müellif ve müstensihleri husundaki bilgilerde de açıklık bulunmamaktadır. Şahabeddin Mercanî, Tezkire-i Buğra Han'ın *Ahmed İbni Sa'dü'l-Argunî* tarafından telif edildiğini belirtmektedir. Fakat Özbekistan İlimler Akademisi'nin Şark yazmaları kataloğunda (1955, III. cilt, s. 139) Türkçe *Tezkire-i Satuk Buğra Han*'ın müellifi olarak *Ahmet bin Sadeddin Argunî* kaydedilmiştir. *Julian Baldick*'in Farsça Tezkire-i Üveysiye ile Tezkire-i Buğra Han adlı eserlerin *Ahmed bin Sa'dedinü'l-Uzganî an Nemaganî* tarafında telif edildiği şeklindeki tezine Devin DeWeese itiraz eder.²¹ Taşkent yazmasına *Ahmed bin Sa'deddin Uzganî*'nin yanı sıra *Abduş-Şahid bin Abdulhamid Samarkandî*'nin adının da derkenar edildiğini belirtir.²² Togan'ın *Argunî* şeklinde okuduğu kelimeyi Baldick muhtemelen *Uzganî* şeklinde okumuştur. Bazı Türkçe yazmalarda da geçen bu isimlerin yanı sıra *Muhammed Geda bin Muhammed İbrahim*'in de Türkçe Tezkirelerin müellifi olarak belirtildiği görülmektedir. Bir kısım tezkirelerde ise ne müellif, ne de müstensih adı kaydedilmiştir. Bu sorunun köklü olarak çözümünün ancak *Tezkire-i Satuk Buğra Han* adlı elyazması eserin bütün nüshalarının toplanarak nüsha şeceresi ile müellif ve müstensihleri hakkında ciddi bir araştırma yapılması ve sonuçlarının ortaya konulmasıyla mümkün olacağı kanaatini taşımaktayız.

a. Abdülkerim Satuk Buğra Han Destanının Motifleri

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't Türk*'te pek çok yerde geçen "*buğra*" sözüne, "deve aygırı, her hayvanın aygırı, boğa, pohur" karşılığını vermiş; "Buğra

²⁰ Molla Hacı, *Buğra Hanlar Tezkirisi*, Şıncağ Uygur Aptonom Rayonluk İctimayi Penler Akademiyası Din Tetkikat İnstituti terepidin basturildi, 1988, s. 15-33.

²¹ Devin DeWeese, Baldick'in eserin kaynağı ve nüsha şeceresi konusundaki bilgi ve değerlendirmelerine ihtiyatla yaklaşmaktadır. O, Baldick'in sözü geçen kitabında bazı faydalı kısımlar olmakla birlikte çalışmasına esas aldığı el yazması metinlerin incelenmesi, tarihi, müstensih ve yazarları konusunda doyurucu ve sağlıklı bilgi vermediği, dolayısıyla tarihî ve dinî olan hususların birbirini karıştırdığı kanaatindedir (pp. 88-89). DeWeese göre Türkçe tezkirelerin tarihi Farsçalarına nazaran daha eskidir. Mesela, Tezkirenin Oxford ve Petersburg yazmaları XVIII. yüzyıla aittir. Taşkent'teki Farsça Tezkire el yazmaları ise 1275/1858 (SVR III No:2104) ve 1285/1868 (SVR X, No: 6924) ile Düşenbe'deki 1289/1872/73 (Firdevsi Halk Kütüphanesi, No: 831) tarihlidir. Buna mukabil, Türkçe el yazması Tezkireler Paris nüshası 1183/1769 (SPb. D114), British Museum 1219/1804, 1256/1840-41 (SPb, D113) ve Taşkent Devlet Üniversitesi 1851 tarihlidir. Ayrıca, Devin DeWeese, Baldick'in çalışmasına Farsça Tezkire-i Üveysi'nin Oxford ve Petersburg yazmalarını esas aldığı, oysa Wrocław, Taşkent Düşenbe, Kabil, Buhara ve Doğu Türkistan'da gibi yerlerde olmak üzere onu çeşitli kataloğlara kayıtlı en az on dört nüshasının olduğunu belirtmektedir (Devin DeWeese, "The Tadhkira-i Bughra Khan and the "Uvaysi" Sufis of Central Asia Notes in review of Imaginary Muslims", *Central Asiatic Journal*, 40/1 1996, pp. 88-96).

²² Devin DeWeese, "The Tadhkira-i Bughra Khan and the "Uvaysi" Sufis of Central Asia Notes in review of Imaginary Muslims", *Central Asiatic Journal*, 40/1 1996, pp. 101.

Han adının buradan geldiğini” belirtmiştir.²³ Esasen *kurt*, *arslan*, *kaplan*, *pars* ve *tonga* gibi yırtıcılar ve *bürküt* (kartal/laçın), *doğan*, *şunkar* (sungur), *kırgı*, *delice* gibi alıcı kuşlar ile ehli hayvanların *koç*, *boğa*, *buğra* ve *aygır* gibi dirayetli erkekleri Türk topluluklarınca çok sevilmiş; dolayısıyla mitolojik dönemden itibaren onların inanç pratiklerinden ad verme geleneklerine kadar girerek temsil değeri kazanmışlardır. *Jean-Paul Ruox*, bu temsil değerini mitolojik hayvanın ataya kadar götürülebileceği fikrine işaret ediyorsa²⁴ da bu tezi ispatlayacak başka örneklere sahip değiliz. Ayrıca Jean-Paul Ruox görüşlerinin aksine, devenin kültürel sürekliliğe sahip bir totem olmadığı, dolayısıyla X. yüzyıldan itibaren Müslüman Türk boyları tarafından kurban edildiğini bilmekteyiz. Karahanlılar hükümdarı sülalesini teşkil eden Buğra adının dedenin ziyade, *Oğuz Kağan Destanı*ndaki sığırın buğrasiyle yani boğa ile ilişkilendirilmenin daha doğru olacağı ve Oğuz adının köken efsanesiyle birleşebileceği kanaatindeyiz. Dede Korkut Kitabında, Kaşlı Koca-oglu Kan Turalı Boyunda merkezi kahraman Kanturalı, Trabzon Tekürünün kızını alabilmek için deve, boğa ve arslanla güreşir ve onları yener. Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyun’da Bayındır Han’ı bir boğası ile buğrasının olduğunu bir yazın bir de güzün ikisini savaştırdıklarını, Oğuz beylerinin de temaşa ettiklerini yine yazın boğayı meydana çıkardıklarında Dirse Han’ın oğlunun onunla savaştığını ve mağlup ederek Korkut Ata’dan Boğaç adını aldığı belirtilmektedir.²⁵ Ayrıca, *Hive Hanı Ebu'l-Gazi Bahadır Han*’ın XVII. yüzyılda *Şecere-i Terakime*’de kaydettiği “Oğuz-Kara Han neslinden, Buğra Han’ın oğlu Kuzu Tekin, kırk yıl hanlık yapıp yetmiş beş yaşına gelince, yerini oğlu Arslan Han’a bırakır. Arslan Han, bir müddet sonra düşman olan Soracak ilini kendisine tâbi kılar”²⁶ şeklindeki ifadedden, Oğuz Hanları arasında da “Buğra” adını taşıyanların mevcut olduğu görülmektedir. Buğra adı da, Türkistan’da bu kültün canlı bir şekilde yaşadığı dönemden günümüze kadar gücün sembolü ve kişi adı olarak kalmıştır.

İslam dairesinin dışında teşekkül eden Türk destanlarında kahramanlar, Tanrı tarafından takdir edilmiş bir görevle kut sahibi olarak olağanüstü bir şekilde dünyaya gelirler.²⁷ Oğuz Kağan Destanı’nda *Oğuz*, semavi bir ad taşıyan *Ay Kağan*’ın hamileliği (közi bodadı/gözünün parlaması) sonunda doğmuş, annesini bir kere emmiş, kırk günde yürümüş ve konuşmaya başlamıştır²⁸. Saha(Yakut)ların

²³ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk I*, TDK Yay, Ankara 1939, s. 420; Dizin, Ankara 1972, TDK Yay. s. 21.

²⁴ “Tüm yasaklara rağmen devenin üstünde yatan insanların onunla akraba olabilecekleri düşüncesini, Satuk Buğra Han’a ilişkin öykü ile kanıtlanmaktadır. Büyük ihtimalle Satuk Buğra Han adı onun ataları arasında bulunan deveye işaret etmektedir (Bkz. Jean-Paul Ruox, *Eski Türk Mitolojisi*, BilgeSu Yay. Ankara 2011, s. 64-65).

²⁵ Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara 1994, TDK Yay. 4.bs. s. 81, 192; Jean-Poul Roux, *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, (çeviren: Aykut Kazacıgil-Lale Arslan), İstanbul 2005, Kabalcı Yayınevi, s. 333-334.

²⁶ Кононов, А. Н., *Родословная Туркмен, Сочинение Абу-л-Гази Хана Хивинского*. Москва-Ленинград 1958, текст с. 55.

²⁷ Kamlık dinine inanan Hakas Türklerinin Altın Arığ Destanında, kahraman *Altın Arığ*, Kirim Dağının zirvesinde kutsal Ak Kaya’nın içinde *Picen Arığ*’ın babası *Altın Sayzan*’ca başı koparıldıktan sonra cansız bir beden şeklinde dururken *Hu İney* tarafından bengi suyun kendisine ve atı Ak Boz’a sürülmesiyle birlikte canlanır ve dünyaya gelir(Özkan, Fatma, *Altın Arığ*., bilig Yay. Ankara 1997, s. 15).

²⁸ Bang-(Kaup) W.- Arat, Reşit Rahmeti *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul Üniversitesi Yayını:18, İstanbul 1936, s.10.

Culuruyar Nurgun Bootur Destanı'nda bütün kâinatın tek sahibi olarak en üst dünyada yaşayan *Ürüñ Aar Toyon*, orta dünyaya ele geçirmek isteyen *abaahı* adlı kötü ruhlarla savaşmak üzere, doğar doğmaz ayağa kalkıp yürümeye başlayan *Culuruyar Nurgun Bootur*'u yukarı dünyadan orta dünyaya indirmiştir²⁹.

Abdülkerim Satuk Buğra Han Destanı'nda merkezî kahramanın *Satuk Buğra*'nın olağanüstü doğumu yine Tanrı katında ancak İslamî bir renge bürünerek vuku bulmuştur. *Abdülkerim Satuk Buğra Han*'ın ruhu, Hz. Muhammed'in Miraç'a çıktığında diğer peygamberlerin ruhuyla aynı kabilede yer almıştır. Hz. Muhammed'in Cebrail'e "Neden Satuk Buğra Han'ın ruhunun bu kabilede yer aldığını" sorması üzerine Cebrail: "Türkistan'da kâfirlerle savaşarak sayısız insanın İslam dinine girişi sağlayacak ve halk içinde sizin şeriatınızı yayacağı için" diye cevap vermiştir. Hz. Muhammed de "İslam'ın kılıcı Türkistan'a yetmedi, iman etmediler. Kıyamet günü nasıl hesap veririm diye endişeleniyordum; *Satuk Buğra*, *Ebu Nasır Samanî*'nin gayretiyle bu işi tahakkuk ettirecek" demiş ve yanındaki sahabiler de bu hususu kaydetmiştir. Grenard'ın yayımladığı metinde onun doğduğu gün yer sarsılmış, dağ yamaçlarındaki pınarlar kaybolmuş, mevsiminde olmamasına rağmen ağaçlar yeşerip çiçekler açmıştır. Kâhinler bu olayları yorumlayarak onun büyüncü Müslüman olacağını söylerler. Oysa, *Molla Hacı*'nın Uygur Türkçesiyle hazırladığı *Buğra Hanlar Tezkiresinde* bu tür tabiattaki olağanüstü değişimler ve kâhinler bulunmamaktadır. Sadece, Satuk Buğra Han'ın doğumu üzerine devrinin bilgeleri onun "Müslüman ve cihangir olacağını" söyledikleri hususu kaydedilmiştir. Bu söylentileri işiten babası onu öldürmek ister. Büyüdüğü zaman böyle bir şey olursa o zaman yaparsınız diyerek annesi onun öldürülmesine razı olmaz. Satuk Buğra Han Destanında merhametsiz baba ve amca gibi aile bireylerinin aksine, anne koruyucu olumlu bir tip olarak tasvir edilmektedir. Bu yüzden Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın kendisinin yetişmesinde önemli rolü olan amcası Harun Buğra Han'la Müslüman olmadığı ve kendisine sıkıntı çıkardığı için savaşmak durumunda kalmıştır. Satuk Buğra Han önce, Tabgaç Balık³⁰ ve Atbaşı'yı daha sonra Kaşgar'ı ele geçirir. Saraya girer ve amcası Harun Buğra'yı uyurken bulur. Satuk Buğra onu uyandırarak Müslüman olmasını ister. Ancak amcası reddeder. Satuk Buğra Han, amcası için "ata hükmünde olduğundan kılıç ile öldürmek bana yakışmaz" diyerek, "toprağa gark olması" için dua eder. Bunun üzerine Harun Buğra'nın bastığı zemin yarılr ve göğsüne kadar toprağa gömülür. Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın tekrar Müslüman olması hususundaki ısrarı karşısında amcası teklifi yine kabul etmez ve başı dâhil bütün bedeni toprak altında kalır.

Müslüman olmadığı için baba ve amcalarla çatışma motifi *Camiü't Tevarih*'teki *Oğuz Destanı*nda da yer almaktadır. *Oğuz Han*, Müslümanlığı kabul etmeyen babası *Kara Han*'ı ve amcaları *Kür* ve *Küz* Hanları ortadan kaldırmış, uluslarını Karakurum'un ötelere kadar sürmüştür.³¹ Karahanlılar döneminden başlayarak

²⁹ Ersöz, Murat, *Culuruyar Nurgun Bootur, Saha (Yakut) Türklerinin Kahramanlık Destanı*, Türksoy Yay, Ankara, 2010, s. 110.

³⁰ Zeki Velidi Togan, bu şehrin adını Cemal Karşı'den naklen Yığışbalık olarak kaydetmiştir (Togan, Zeki Velidi, "Karahanlılar", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi Araştırma Dergisi*, s. 13-/1, Erzurum 1985, s. 82).

³¹ Reşideddin'e göre Moğollar, Oğuz Han'ın babası Kara Han'ın kardeşleri olan Kür ve Küz'ün soyundandır. Oğuz Han, Kılıç artığı olarak bahsettiği sözü geçen boyların; "Biz sizin aslınızdan ve soyunuzdanız. Bizi neden yok etmek istiyorsunuz?" şeklindeki serzenişlerine; "Eğer sizler Tanrı'ya inanır, birliğini kabul ederseniz canınız bağışlanır ve

Türk devletlerinde din ve inançları uğruna savaşan kahraman bir veli kültü ortaya çıkmıştır.³² Bu veli kültürünün ilk *alp-eren* tipi *Abdülkerim Satuk Buğra Han*'dır. Türk kültür tarihindeki bilinen en eski baba-oğul çatışmasını örneği Asya Hunları'na aittir. "Hun hükümdarı Tuman, Çinli eşinden doğan ve töre gereği veliaht olamayan küçük oğluna imkân sağlamak üzere büyük oğlu Mete (Maotun)'yi tahta varis olmasını diye komşu kavme hileyle rehin olarak verir. Daha sonra da Mete'yi öldürmek üzere o kavme saldırır. Bu saldırıdan ustalıkla kurtulan Mete, hedefe giderken ıslık çalan bir ok icat eder. Bu oku nereye atarsa ordusundaki okçu süvari birliklerinin de oraya atmasını tembihler. Önce değerli atına, sonra eşine okunu atar. Şaşırarak emrine uymayan ve ok atmayan askerlerin başını gövdesinden ayırmak suretiyle cezalandırır. Artık kendisi nereye ok atarsa disiplinli ve eğitimli hale gelen ordusu da oklarını oraya yönlendirmektedir. Birlikte çıktığı av esnasında okunu babasına atar. Askerler de öyle yapar ve onu öldürerek tahta çıkar".³³

Abdülkerim Satuk Buğra Han Destanında en önemli değişim kahramanın yeni bir inanç dairesine girmesidir. Bu değişim yine olağanüstü yardımcı bir motif olan *Hızır*'la karşılaşması sonucunda gerçekleşir. Erken gençlik döneminde, henüz on iki yaşında iken Satuk Buğra kırk arkadaşıyla birlikte ava çıkar. Bir tavşanın peşine düşer. Arkadaşlarından uzaklaşınca kovaladığı tavşan, aniden şekil değiştirerek ak sakallı bir ihtiyar suretine bürünür. Pek çok Türk anlatım türünde şekil değiştirme motifiyle kahramanların karşısına çıkan Hızır Aleyhisselam ona, "Attan ininiz" der. Daha sonra "Kâfirlerin kötü âdetlerini niçin yapıyorsunuz? Sizi yaratan Tanrı'nın emirlerini neden yerine getirmiyorsunuz? Peygamberin izlediği yolda yürüyünüz." şeklindeki nasihatlerle onu ikaz eder. Böylelikle Satuk Buğra Han için daha önce ruhlar âleminde vuku bulması planlanan işlerin ilk safhası gerçekleşmiş olur. Hızır peygamber, Oğuz Destanının İslam dairesi dışındaki neşrinde yer alan *Uluğ Türk* ve İslamî versiyonundaki *İrkil Ata* gibi Satuk Buğra Han'ın Müslüman kahraman kimliğine geçişinde karşılaştığı sıkıntıları çözmesinde maddi ve manevi en büyük yardımcıdır. Onun Müslümanlığa davet vazifesi ise bizzat Hz. Muhammed'in sahabeleriyle görüştüğü sırada kaydedilen bilgileri ilmi tahsili sırasında okuyup öğrenen Ebu Nasır Samanî'ye verildiği için hicretten 333 yıl sonra bu işi tebliğ etmek ona düşmüştür. Yine bir av sırasında Kaşgar'ın *Artuş* ilçesi yakınlarındaki *Beku* denen yerde rastladığı Ebu Nasır Samanî şahadet getirtmek suretiyle Satuk Buğra'nın İslamiyete girişi sağlanmış olur.

Abdülkerim Satuk Buğra Han Destanı'nda, imtihan ve ceza motifi karşımıza sıkça çıkar. Satuk Buğra Han, karşılaştığı her güç durumunda Hızır ile Ebu Nasır

yurt olarak size Türkistan'ı veririz" demiştir. Fakat Müslümanlığı kabul etmeyen Moğollar, "Tuğla ırmağı kenarındaki çöl ve vadileri yaylak ve kışlak yaparak fakirlik ve acz içinde her vakit üzüntülü ve kederli olarak" yaşamışlardır. Oğuz Kağan'ın ise onlara Muval/Moğal adını vererek "her zaman gönlü dar ve kaygılı olunuz, köpek derisi giyip, av eti yiyiniz; bundan sonra Türkistan'a gelmeyiniz" dediği belirtilmektedir (Togan, 1982: 20). A. Zeki Velidî Togan, *Oğuz Destanı, Resîdeddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahli*, 2. bs. İstanbul 1982. s. 20.

³² Müslüman Türk halkının indinde alp-eren, gazi-derviş olarak kabul edilen bu veli tipi, DeWeese göre başlangıçta Üveysidir, yani hiçbir tarikata bağlı değildir (DeWeese, Devin "The Tadhkira-i Bughra Khan and the "Uvaysi" Sufis of Central Asia Notes in review of Imaginary Muslims", *Central Asiatic Journal*, 40/1 1996, pp. 101).

³³ Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi (Kaynakları, Açıklamaları ile Destanlar)I*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993, s. 7-8.

Samanî'den öğrendiği bilgileri, onların telkin ve tavsiyelerini uygular ve başarılı olur. Ata kültürüne, büyüklere inanmak ve söylediklerini yerine getirmek, kahramanın amacına erişmesi için mutlaka uyması gereken en önemli işler arasındadır. Amcası Harun Buğra, hal ve hareketlerinden Satuk Buğra'nın Müslüman olduğunu tahmin ederek şüphelenir ve üstelik gece rüyasında "bir kaplanın kendisini parçaladığını" görünce bu rüyasındaki kaplanı, din değiştiren Satuk Buğra olduğu şeklinde yorar. Bu sebeple onu öldürmek istediğini annesine bildirir. Annesi amcasından Müslüman olup olmadığını onunla konuşarak öğrenmesini ister. Satuk Buğra Han, Ebu Nasır Samanî'nin tavsiyesiyle Müslüman olduğu şeklindeki iddiaların doğru olmadığını belirtir. Amcasının kendisini sınamak için çalışmasını istediği puthane inşaatında herkesten fazla hizmette bulunur ve tamamlanmasını temin ederek ölümünden kurtulur. Kompleks rüya ve imtihanı başararak cezadan kurtulma motifi, pek çok anlatmada karşımıza çıkmaktadır. Grenard neşrinde yer alan Satuk Buğra Han'ın savaşlarda ağzından ateşler çıkararak düşmanı yok etmesi ve kınından çıkardığı vakit kırk arşın uzayan harikulade kılıcı gibi hususlar Molla Hacı'nın Buğra Hanlar Tezkiresinde bulunmamaktadır.

Buğra Hanlar Tezkiresinde, Satuk Buğra Han'ın *Hasan Buğra Han*, *İsmen(İsen) Buğra Han*, *Osman Buğra Han*, *Hüseyin Buğra Han* adlı dört oğlu; *Ela Nur Hanım*, *Nesep Türkan Hanım* ve *Züleyha Bikem Hanım* adlarında üç kızı olduğu belirtilmektedir. Abdülkerim Buğra'nın sağlığında kızlarından *Ela Nur Hanım*'ın bir gün tıpkı Hz. Meryem gibi bir nur damlasının ağzından içine girdiği ve dokuz ay sonra kızıl yüzlü, çatık kaşlı bir oğul dünya getirdiği rivayet edilmektedir. Bu duruma çok öfkelenen Satuk Buğra Han, meseleyi açığa kavuşturmaları için emir ve âlimlerini görevlendirir. Onların bu işin tahkik edip Hz. Ali'nin kerametiyle vuku bulduğunu bildirmeleri üzerine, çocuğa *Hz. Ali*'nin neslinden gelmiştir anlamında *Seyit Ali Arslan Han* adını koydukları kaydedilmektedir.³⁴ Bilindiği üzere on iki imamdan bazılarının ve Hz. Ali'nin Doğu Türkistan'da adlarına makamlar tahsis edilmiştir. Ehli beytin bütün Türk coğrafyasında ve Müslüman milletlerde olduğu gibi Uygurlar arasında da çok sevildiği açıktır. Menkabe göre Seyit Ali Arslan Han'a muharebede vücudunun kaskatı kesildiği ve hiçbir silahın işlemediği, dolayısıyla kahraman bir savaşçı olduğu anlatılmaktadır. Ancak bu kahramanın

³⁴ Hoca Ahmet Yesevi'ye telmihen anlatılan ve Hz. Peygamberin meclisinden Arslan Baba vasıtasıyla ona ulaşan hurma "Nur Alavnurhanîj Seid'eli Arslan Hanga Hamildar Boluşi" adlı Uygur menkabesinde Ebu Nasır Samanî vasıtasıyla Ela Nur Hënim'in doğurduğu Seyit Ali Arslan Han'ın ağzına konulmuştur. Nur Alavnur Han'ın Hz. Ali cenklerini okurken duyduğu haranlıkla "onun hanımı olsun" diye hayal etmiş ve rüyasında Hz. Ali'yi görüp hamile kalarak bir erkek çocuk doğurmuştur. Ebu Nasır Samanî'nin 333 yıl ağzında taşıdığı hurmayı çocuğun ağzına koymuştur. Bilindiği üzere "Hz. Muhammed gaza ederken aç kalan ashab-ı kiram için dua etmiş ve Hz. Cebrail cennetten bir tabak hurma getirmiştir. Ancak hurmalardan biri yere düşünce Hz. Cebrail bu ümmetinizden Ahmet Yesevi'nin kısmetidir diye söylemiştir. Hz. Peygamber, sahabelerden birinin ona götürmesi için bu vazifeyi üzerine almasını istemiş ancak kimse cevap vermeyince Arslan Baba'nın ağzına bu hurmayı atmış ve mübarek tükürüklerinden bir miktar ihsan etmesi üzerine hurmanın üzerinde bir tabaka hasıl olmuş ve Ahmet Yesevi'yi nasıl bulacağını tarif ederek onun irşadiyle meşgul olmasını buyurmuştur (Bkz, Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 3.bs, Ankara 1976, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 28-29; "Nur Alavnurhan'ın Said Ali Arslanhan'a Hamile Kalması (Nur Alavnurhanîj Seid'eli Arslan Hanga Hamildar Boluşi)" *Uygur Helk Epsane-Rivayetliri (Kök Yallık Böre)*, Şıncañ Helk Neşriyatı Ürümqi 2006, 158-161).

sadece namaz kılarken vücudunun gevşediği ve bir namaz esnasında durumu öğrenen kâfirlerce öldürüldüğü ifade edilmektedir. Bu husus, Hz. Ali kaynaklı kahraman kültürünün başka menkabe kalıplarıyla birleşerek Doğu Türkistan'daki sözlü gelenekteki yaşadığını göstermektedir.

Doğu ve Batı Türkistan'da Satuk Buğra Han'ın siyasi ve dinî kişiliği etrafında oluşan anlatımlar, yüzyıllar boyunca Orta-Asya ve diğer Türk yurtlarında halkın hafızasında ve hatıralarında yaşatılmıştır. Kaşgar ve civarında *Satuk Buğra Han Makamı*, *Hazret-i Afak Hoca*, *Hidayetullah Hoca*, *Mahdum-Azam* makamlarıyla birlikte en çok ziyaret edilen yerler arasındadır.³⁵ Esas itibarıyla bu rivayetler, gerçek tarihle sis perdesinin ötesinden irtibatlı olan halk vicdanındaki sözlü tarihin naklidir. Onun destanî kişiliği ile tarihî kişiliğinin zaman zaman örtüşmeyen yönlerinin bulunması, edebiyat ve tarih disiplinin kişi ve olayları kendi yöntemiyle değerlendirme, işleme ve kaydetme üslubundan kaynaklanmaktadır.

Molla Hacı Tezkiresine göre Abdülkerim Satuk Buğra Han ve ahfadı İslâmı yaymak amacıyla bugün Doğu Türkistan olarak adlandırılan Kaşgar ve civarında olduğu kadar Batı Türkistan'da da faaliyette bulunmuştur. Onun neslinden oğlu Hasan Buğra Han, kendisine gelen Mevlana Saadeddin Kaşgari'nin öncülüğündeki Hoca Abdullah Türkistanî ve Ebubekir Taşkendi'nin de içlerinde bulunduğu yüz kişilik heyetin Türkistan şehrinin "kâfirler" tarafından işgal edildiğini haber verip kurtarması için müracaatta bulunması üzerine, asker toplayarak sefere çıkar. Hasan Buğra Han, kuvvetli bir ordu ile Türkistan şehrine girer. Savaşın önce Türkistanlıların tamamı korkudan Hasan Buğra Han'a baş eğip tabiliğini bildiren yeniden İslamiyete dönerler. Hasan Buğra Han, Hoca Ahmet Yesevi'nin türbesini ziyaret eder. Kışı orada geçirir ve rivayete göre Ahmet Yesevi'nin annesi Bibi Meryem Hanım'ı yanına alıp Türkistan'ın yanındaki diğer şehirleri dolaşır. Ancak Kaşgar'ın kâfirlerin eline geçtiği haberini alınca, orduyu toplayıp tekrar Kaşgar'ı kurtarmak üzere yola çıkar.

Türkistan'da Abdülkerim Satuk Buğra İslâmiyetin kabulünde siyasi ve aynı zamanda dini otorite olarak hizmet etmiş önemli bir şahsiyettir. Hoca Ahmet Yesevi ise Abdülkerim Satuk Buğra'dan yaklaşık iki yüzyıl sonra Seyhun ve Ceyhun Havzası, Taşkent civarı ile kuzeydeki Kıpçak Bozkırlarında hikmetleriyle gönüller kazanan İslâmın Türkler arasında yayılmasında ve yaşatılmasında büyük emekleri olan manevi öncülerindendir. Buğra Hanlar sülalesinden gelen hanlar ile Yesevi muakkibi tarikat büyüklerinin manevi olduğu kadar, sıhrî yakınlıkları da Ortaçağ boyunca devam etmiştir. Nitekim Yesevi halifelerinden Süleyman Hakîm Ata, Buğra Han'ın Kızı Anber Ana ile evlenmiştir.³⁶ Yukarıda zikredilen Abdülkerim Satuk Buğra'nın ahfadının Ahmed Yesevi'nin makamını ve hatırasını korumak için sefere çıkmaları meselesi, Türkistanda'ki halkın muhayyilesinde var olan manevî birliği ve dayanışmayı göstermektedir.³⁷ Geçmişte yaşamış din ve devlet büyüklerinin millet ve toplumu ayakta tutan değerler sistemini korumak için

³⁵ Özkan, İsa "XIX. ve XX. Yüzyıl Uygur Tarihleri ve Ahmet Yesevi'nin Doğum Yeri Meselesi", *Bilgi Dergisi*, Yaz 2003, Sayı: 26, s. 1-10.

³⁶ Anber Ana, milâdi 1188-7'de vefat ederek Ak-kurgan'a defnedilmiştir (Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 3.bs, Ankara 1976, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 88).

³⁷ Devin DeWeese, "Sacred Places and 'Public' Narratives: The Shrine of Ahmad Yasavi in Hagiographical Traditions of the Yasavi Sufi Order, 16 th- 17 th Centuries" *The Muslim World*, Volum:90, Fall 2000, pp. 353-376.

fedakârca mücadelesinin nakledilmesiyle bir anlamda günümüze mesaj verilmektedir. Sonuç olarak Abdülkerim Satuk Buğra Han Destanı, X. yüzyıldan itibaren, Türkistan'da ve diğer Türk yurtlarında Türk kültürünün gelişmesine temel teşkil eden ana kaynaklardan biridir. Bu destan, Türklerin İslamiyeti kabulüyle birlikte kavmi ve dini telakkilerini birleştirmiş, kendisinden sonraki yüzyıllardan zamanımıza kadar yazılan eserlere örnek olmuştur.

KAYNAKLAR

- ARAT, Reşid Rahmeti, *Yusuf Has Hacip Kutadgu Bilig II, Çeviri*, 2. basım, Ankara 1974, Türk Tarih Kurumu Yay. s. VII-IX.
- BALDİCK, Julian, *Imaginary Muslims: The Uwaysi Sufis of Central Asia* (New York: New York University Press/London: I. B. Tauris, 1993, vi+ 266 pp.)
- BANG-(KAUP) W.- ARAT, Reşit Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul Üniversitesi Yayını:18, İstanbul 1936,
- CEMAL KARŞI, *Mülhakatü's-Surah* (Neşreden V. Barthold) Turkestan I, Petersburg 1898.
- DEWESE, Devin, "The Tadhkira-i Bughra Khan and the "Uveysi" Sufis of Central Asia Notes in review of Imaginary Muslims", *Central Asiatic Journal*, 40/1 1996, pp. 87-127.
- _____, "Sacred Places and 'Public' Narratives: The Shrine of Ahmad Yasavi in Hagiographical Traditions of the Yasavi Sufi Order, 16 th- 17 th Centuries" *The Muslim World*, Volum:90, Fall 2000, pp. 353-376.
- ERĞİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, 4.bs, Ankara 1994, TDK Yay.
- ERSÖZ, Murat, *Culuruyar Nurgun Bootur, Saha (Yakut) Türklerinin Kahramanlık Destanı*, Türksoy Yay, Ankara, 2010.
- GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara 2002, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 8-9.
- GRENARD, F. N., "La Légende de Satok Boghra Khân et l'histoire," *Journal Asiatique* 1900, 15, 1-79.
- GUSTAF (GÖSTA) Rikard Raquette, *The Ordam-Padishah-System of Eastern Turkistan Shrines*, (Hyllningsskrift tillägnad Sven Hedin. Stockholm, 1935).
- HUNKAN, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı(Karahanlılar)*, 3. bs., İstanbul, 2011, IQ Kültür Sanat Yayıncılık
- İBNÜ'L-ESİR, "El-Kamil fit-tarih" Tercümesi (Editör: M. Tulum), I-XII, İstanbul 1991 Bahar Yayınları.
- JARRİNG, Gunnar, *A Litrary Text from Kashgar edited and translated with Notes and Glossary*, Lund, C.W.K. Gleerup 1980, pp. 85-100.
- KAŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lügati't-Türk I*, TDK Yay, Ankara 1939, s. 420; Dizin, Ankara 1972, TDK Yay.s. 21.
- КОНОНОВ, А. Н., *Родословная Туркмен, Сочинение Абу-л-Гази Хана Хивинского*. Москва-Ленинград 1958.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 3.bs, Ankara 1976, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- MARQUART, J., Guwaini's Bericht über die Bekehrug der Uiguren, Sitzungsgber, der kön Preus. Akademia der Wissensch 1912, s.491
- محمد امين بوغرا، شرقى تورکستان تارىخى، 1987 Ankara neşri، س. 179
- موللا ھاجى، بوغرا خانلار تە زکیرىسى، يانتۇار (Ocak) 1988 (س.16)

- MOLLA HACI, *Buğra Hanlar Tezkerisi*, Şincağ Uygur Aptonom Rayonluk İctimayi Penler Akademiyası Din Tetkikat İnstitutu terepidin basturildi, 1988, s. 15-33.
- Nur Alavnurhan'ın Said Ali Arslanhan'a Hamile Kalması (Nur Alavnurhannın Seid'eli Arslan Hanğa Hamildar Boluşi)" *Uygur Helk Epsane-Rivayetleri (Kök Yallık Böre)*, Şincağ Helk Neşriyatı Ürümçi 2006, 158-161)
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Sufilik Geleneginin Efsânevi Öncüsü Veysel Karenî ve Üveysilik*, 2. bs. İstanbul 2002,
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi (Kaynakları, Açıklamaları ile Destanlar)I*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1993
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, *Türkler Ansiklopedisi*, 4. Cilt, Ankara 2002, s. 257
- ÖZKAN, Fatma, *Altın Arığ*, bilig Yay. Ankara 1997,
- ÖZKAN, İsa "XIX. ve XX. Yüzyıl Uygur Tarihleri ve Ahmet Yesevi'nin Doğum Yeri Meselesi", *bilig Dergisi*, Yaz 2003, Sayı: 26, s. 1-10.
- ROUX, Jean-Poul, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, çeviren: Aykut Kazacıgil-Lale Arslan, İstanbul 2005, Kabalcı Yayınevi, s. 333-334.
- RUOX, Jean-Paul, *Eski Türk Mitolojisi*, BilgeSu Yay. Ankara 2011, s. 64-65
- SHAW, Robert Barkley, *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kashghar-Yarkend)* Calcutta 1878
- TOGAN, Zeki Velidi, "Karahanlılar", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi Araştırma Dergisi*, sayı. 13-/1, Erzurum 1985, s. 71-93
- TURAN, Osman, "Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih", *Ülkü*, cilt: XIII, sayı: 74, Nisan 1939, s. 145-154; cilt: XIV, sayı: 79, Eylül 1939, s. 145-154; cilt: XIV, sayı: 80, Birinci Teşrin 1939, s. 153-160; cilt: XIV, sayı: 82, Birinci Kanun 1939, s. 343-350; cilt: XIV, sayı: 83, İkinci Kanun 1939, s. 429-436.
- TURAN, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet* 4. bs., İstanbul 1993, s. 147-187.
- TOGAN, A. Zeki Velidi, *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, 2. bs. İstanbul 1982.

METİN

“Buğra Hanlar Tezkiresi” (15. sayfa)

- KARA HANILARDIN SUTUK BUĞRA HAN VE UNİJ TAVABI'ATLIRI TOĞRISIDA TARİHİ KİSSE -

Sultan Sutuk Buğra Han hekkida yezilgan tarihî rivayet ve tezkiirilide bayan kilinişçe, unij rohi Muhammet eleyhissalamğa mi'rac³⁸ kəcisi asmanda uçaştı. Muhammet eleyhissalamğa, Cebra'il isimlik perişte tonuşturun: “Siz vapat bolup 333 yıldın këyin Sutuk dunyağa tuğulidu. Türkistan vilayitidiki kapirlarni islam diniga kirgüzidu, sizniñ şeri'itiniz(diniñiz)ni helk arisida aşkara kilidu.” dëgen idi. Muhammet eleyhissalam Cebra'ilidin: - Neme üçün bu Sutuk Buğra Hanñi rohi peygamberlerniñ rohi katarida orun aldı? dep soridi. Cebra'il: - Sutukniñ rohi, peygamberlerniñ rohi katarida orun elişi şuniñ üçünki, islam üçün ceñ kılğan başka “ğazılar” bir neççe kişini islam diniga kirgüzgen bolsa, Sutuk sanaqsız köp kişini islam diniga kirgüzidu ve diniñizni aşkara kilidu- dëdi. Muhammet eleyhissalam bu huşhevni anlap huşal bolup: - Emdi Hudağa şükri, Türkistan yurtliri tereptin hatircem boldum, Türkistan terepke islam dininiñ kiliçi yetmidi, ular imança kirelmididi, kıyamet küni kandaq kılarmen, dep endişe kılattim- dëdi. Mir'acdin kaytıp kelip, peygamber öziñiñ dostliri(sahabiler)ge bu toğrılık sözligen idi hem Ebu Nesir Samanıñ tirişisi bilen Sutuk Buğra Han islam diniga kirip, din üçün ceñ kilişini sahabilerge, eytti, sahabiler tarih kilip yezip koydi. Muhammet eleyhissalamniñmu” (16. sayfa) Türkistanda avval başlap İslam diniga kiridigan kişi Sutuktur” dëgen hadisiliri bar idi. Hudaniñ tekdiri bilen bir kaçne yıllardın këyin Hoca Ebu Nesir Samanı tuğuldu. U uqup ilim hasil kiliş ceryanide, Sutuk Buğra Han hekkidiki rivayetlerni ve Muhammet eleyhissalamniñ sahabiliri kaldurğan hatire(tarih)ni kördi. Şuniñ bilen Ebu Nesir Samanı Sutukniñ tuğuluş vaktiga köz tutti ve Sutukniñ tuğuluşiga az kalğanlığını biliş, Muhammet eleyhissalamniñ rohidin ruşset elip Türkistan terepke keldi.

Rivayetlerde, Sutuk Buğra Han tuğulğanda öz devriniñ danaliri: - Bu bala “cahangir” bolidu Muhammetniñ diniga kiridu dëyişti. Bu sözni Sutuk Buğra Han atisi anlap Sutukni öltürmekçi bolğanda, anisi unimay: - Bu bala Muhammetniñ diniga kirişni kim biliştü. Kaçan çoñ bolup Muhammetniñ diniga kirse, şu çağda öltürmemsiz- dëdi. Şuniñ bilen Sutuk Buğra Han tuğulup yette yaşka kirdi, dadisi öldi. Sutukniñ anisini tağisi (Sutuk Buğra Hanñi dadisiniñ inisi Harun, bezi kitabta Darun dep yezilgan) Buğra Han elip, Sutukni terbiye kılğan idi. Sutuk Buğra Han 12 yaşka kirdi, öz teñtuşliridin 39 neper yaş bala bilen bille oynap yüretti. Bir küni bular ovğa çıktı, ov ovlap bir toşkanı koğlap këtüp baratti. Bir uluğ adem yoluktı, u: -Ey oğlum, men sizni izdep yürettim, emdi taptım, attin çüşün! Bir kaçne sözlirim bar, anlañ dëdi. Sutuk Buğra Han heyran bolup attin çüşüp, bu kişiniñ aldıga keldi, bu kişi nesihat kilişni başlap: -Ey oğlum, siz kapirlikni, yaman adetlerni neme üçün kilip yürüysiz, oylap qarañ, sizni yaratқан Hudayiniz bar, siz şu Hudaniñ dosti – peygamberi yürügen yolda yürün- dep nesihat kildi. Sutuk Buğra Han: Bu kişi maña nemiñni deydu, özi kandaq kişi, hazirga keder mundaq ademlerni körmigen ve mundaq sözlerni anlimigan idim, dep oylap: -Ey uluğ kişi, maña neme dëdiniz, geriziniz neme? dëdi. U uluğ kişi: -Ey oğlum, meniñ gerizim şu ki, sizniñ nazuk bediniñiz dozaq otida köymisun, dep epsuslinimen –dëdi. Sutuk Buğra Han: -Dozaq dëgen kandaq cay? dëdi. U kişi sözini davamlaşturun, dozaqniñ eñ dehşetlik ot bilen kızitilgan, qarañgu kuduklar bilen oralğan ve uninga kapirlarni selip köydürüp azablaydiganlığını. Eger dozaqtin bir uçkun çıkıp zor tağlarğa çüşse, köyüp kül bolup këtidiğanlığını sözlidi. (17. sayfa) Sutuk Buğra Hanñi köñlide bir qorquñ peyda

³⁸ İslam dinida. Muhammet eleyhissalamniñ bir kəcide asmanğa çıkıp, Huda bilen nurgun sözleşip kelgenliki toğrılık bir sirlik rivayet bar.

boldi. Sutuk derhal: -Ey uluğ kişi, éytidiganni ógitiñ, men eytay- dedi. U kişi: “La ilahe illella Muhemmidu resululla” (bir Alladin başka Alla yok. Muhemmet eleyhissalam Allaniñ elçisi- peygembiri) dep éytiñ-dedi. Sutuk Buğra Han: -Bu sözniñ paydisi neme? dep soridi. Uluğ kişi:- Oğlum, bu sözniñ paydisi şu ki, her kişi bu sözni éytsa musulman bolidu, cennetke kiridu- dedi. Sutuk Buğra Han:- Söziñizni qobul kildim, lëkin çoñ bolganda éytay- dedi. U uluğ kişi: - Ey oğlum, siz çoñ bolup éytidigan sözler tola- dedi. Sutuk Buğra Han: -Undağ bolsa, siz bilen künde körüşüp óginey - dedi. Uluğ kişi:- Sizni terbiye kiledigan kişi pat yekinda keşinjizge kélidu, meksitiñizge yetersiz- dedi. Sutuk Buğra Han: - Undağ bolsa, imanni şu kişi keşida éytay- dedi. Lëkin bu uluğ kişi unimay, Sutuk Buğra Hanga iman éytkezdi: “Bir Hudadin başka Huda yok. Muhemmet eleyhissalam Hudaniñ peygembiri” degüzdi. Emma şahadet kelimesi (eşhedu enne la ilahe)ni éytkezmedi, çünkü buni ógitiş Ebu Nesir Samanıña teğişlik idi. Bu uluğ salahiyetlik kişi Hızir peygember idi (bezi rivayette: Ebu Nesir Samanı özi idi, deydu). Toluğrak rivayetçi Hızir idi. Sutuk Buğra Han öziniñ musulman bolganlıkını deslepte yoşurun tutti. Sutuk Buğra Han yenedin hëliki uluğ kişi gayib bolup kektendin këyin kaytıp keldi. Bir kaçne vaqıttın këyin, Sutuk Buğra Han ovğa çıktı, ov ovlap yürüp Atuşniñ “Beku” degen berige keldi. U yerde bir munçe kişiler çiraylık kiyingen halda turaşkan bolup, yaylakka atlırını koyup beriptu, Sutuk Buğra Han ularnı körüp: -Bizde mundağ ademler yok idi, bular kandağ ademlerdu? dep, hemralırı bilen bille yekin keldi. Ular Ebu Nesir Samanı başçılıkidiki karvan idi. Ebu Nesir Samanı bularnı körüp: - Hudaga şükri, “tariñ” ta körgen yigit (Sutuk Buğra Han) şu, meniñ bu yerge kelişimdiki meksitim eşu yigit idi, ikki dunyalık meksitimni taptım- dep huşal bolup ketti ve derhal hizmetkarlırıña buyrup: - Bu yigitke layık töhpe- soğat teñinlar- dedi. Anğıçe ularnıñ içidin bir kişi ormidin turup namaz öteş üçün ezan okıdı. Hemmisi ormidin turup namaz öteşke başlıdı, namazdin këlip olturdi. Sutuk Buğra Han bularnıñ herikitige heyran bolup: -Bular acayıp ademler iken, biz atlık (18. sayfa) këlip qarap tursaq, perva kılmastın yüklirini taşlapla beşini yerge uruşka başlıdı- dep turatti, Ebu Nesir Samanı yetti kadem ilgirilep këlip Sutukka salam kildi, Sutuk Buğra Han attın çüştı, Ebu Nesir Samanı bilen körüştı. Sutukni teklip këlip olturguzup her türlüñ nersidin ikkini Sutukniñ aldığa töhpe kılıp koydı. Ebu Nesir Samanı Sutuk Buğra Hanga dinı nesihat kilişka başlıdı. Ebu Nesirniñ degenleriniñ hemmisini Sutuk Han can- dili bilen qobul kıletti. Sutuk, Ebu Nesir Samanıdin: - Étiñiz neme? dep sordı. U kişi: - Ebu Nesir Samanı- dedi. Sutuk: -Eşu uluğ kişiniñ değini muşu kişi ikende – dep hoş bolup: - Ey bova, her nerse degen bolsiñiz hemmini qobul kildim, sizdin soraydiginim, biz şunçe atlık këlip qarap tursaq yük- taqınlarnı bizniñ ëlip kėtişimizdin gem kılmay, yerge baş koyup ketiñlar, bu neme heriket?- dedi. Ebu Nesir bu so’alniñ pürsitidin paydilinip nesihat kilişka başlıdı:- Ey şahzade, bu dunya turar cay emes hemme bu dunyadin këtidu (ölidu), pul –mal, hürmet –abroy vapa kılmaydu, belki pul-mal, abroy kişilerniñ dozaqka kirışige sebev bolidu, şuniñ üçün biz beşimizni yerge urup (secde kılıp) Hudaga ibadet kılıp kıyamet üçün teyyarlık kıliwatimiz- dedi. Sutuk Buğra Han:- Kıyamet degen neme?- dep soridi. Ebu Nesir kıyamet küni (ahır zaman)ni çüşendürüp kılıp:- U yerde Hudaga iman éytip musulman bolganlar üçün çiraylık kızlar, türlüñ- tatlık mëviler, her hil tamarlar, güzel reñmu reñ yipek kiyimler, alı çiraylık imaretler bar- dedi, şuniñdek dozaqniñ dehşetlik yılan – çayan –ot, soğuk, tütüñler bilen kaplangan azablık cay ikenlikini çüşendürdi. Sutuk Buğra Han Ebu Nesirniñ bu sözlirini añlap köñlige qorğunç çüşüp: -Musulman bolidigan sözni ógitiñ- dedi. Ebu Nesir Samanı, Sutuk Buğra Hanga iman ve şahadet ógitip: “Eşhedu enne la ilahe ilella ve eşhedu enne Muhemmidu resululla” (yok bir Alladin başka ilahe, Muhemmet eleyhissalam Allaniñ bendisi ve bendilirige evetken elçisi peygembiri dep guvahlık berimen yeni işinimen) deñ- dedi. Sutuk şahadet éytip bolup:- Muhemmet kim ?- dep soridi. Uni çüşendürdi, şuniñ bilen İslam dininiñ éytişka teğişlik bolganlırını éytip, özi bilen oynap kelgen 39 kişini bir- birlep çakırtıp, ularnı

İslamğa teklip kildi. Ularnıñ bezisi (19. sayfa) öz ihtiyariçe İslamğa kirdi, bezisi Sutuq Buğra Hıñdın qorqup musulman boldi, taki namaz diger gıçe (keçkiçe) ularğa iman ögetti. Ebu Nesir Samanî: -Emdi kaytıñlar, eger kaytmısanlar, silerni izdep kelgenler bizni tutuvêlip hemmimizni öltüridu- dep ularnı kayturdy, kêçisi mehpî kelip turuşni tapşurdi. Şunıñ bilen ular kêçiliri mehpî kelip Qur'an oquşni ögndi, sekkiz künde Qur'anni okup tügetti hem namaz oquşni ögendi, Sutuq Buğra Hıñ alte ayda Qur'anni yad êlip qari boldi.

Sutuq Buğra Hıñnıñ Atisi Toğrisida

Sutuq Buğra Hıñnıñ atisi (Harun Buğra Hıñ) kapirlikta intayın mustehkem ve taştın kattık idi, eskerlirimu tola idi. U öziniñ pem-parasiti bilen Sutuqñıñ haraktêridin unıñ musulman bolğanlıqıdın guman kildi, têhimu obdan bilinsun dep hêç kişige êytmedi. Harun bir kêçisi çüşide bir şir kelip uni qamallap öltürgenlikini kördi. Sutuqñıñ anisiğa bayan kildi, Sutuqñıñ anisi: - Bu, şeytannıñ vesvisidin bolıñan çüş- dedi. Lêkin Harun Buğra Hıñ bunıñ bilen tinçimidi, u: -Bu balañni öltürüşke koymıdın, aqıvet balañ bizniñ dinimizni veyran kılıp, bizni öltüridu, çüşümdiki şir eşu balañ- dep, Sutuqni öltürüşke kest kildi. Etisi barlık emeldar- beglirini yığıp, Sutuqñıñ musulman bolğanlıqı üstide şikayet kozğidi. Begler: - Dinimizniñ düşminini nême üçün yokatmaymız? dep uni öltürüşke karar kilişti, Sutuqñıñ anisi arıga çüşüp qarşılık kildi. Harun Buğra Hıñnıñ aççıki kelip: - Dinimizdin çıkıp musulman boluştin artuq cinayet bolamdu? dep turuvaldi. Sutuqñıñ anisi uni emeliyette sinap körüşni teklip kildi. Harun Buğra Hıñ meslihet kilişip: -Bir buthana bina kılmalı, binanıñ ulını Sutuqka koyduraylı, eger buthana binasığa ul koysa, unıñ musulman emesliki rast, eger baş tartsa öltüreyli- dëgen qaraga kelip, binanıñ teyyarlıqını kildi. Harun Buğra Hıñ Sutuq Buğra Hıñni çakirtip: - Siz bizniñ dinimizdin çıkıp musulman bolıpsız- dedi. Sutuq kapirlarnıñ resmiçe kesem kildi. Harun işenmey: -Biz bir buthana bina kılmaqçımız, eger but binasığa ul koysıñız, tamni püttürsıñız (20. sayfa) meyli, bolmısa yok- dedi. Sutuq bu sözni anılap, bërim kêçide Ebu Nesir Samanî kêşige keldi, ehvalni bayan kildi. Ebu Nesir Samanî: -Ey balam, özini saklaş üçün, zörür kelgende bezi kılmaydıñan işlarnı kilişkimu toğra këlidu, siz tamğa ul koyuşta "bu bina mesçit üçün" dep ul koyuñ, bir mel'un kapirlerdin kutulsak, u yer mesçit bolidu- dedi. Sutuq Buğra Hıñ huşal bolup kaytıp keldi. Atisi kün çıkış bilenle, Harun Buğra Hıñ pütün emeldar kapirlerni yığıp but binasığa keldi, Sutuq Buğra Hıñ ul selişni buyrudi. Sutuq Buğra Hıñ: -Hoş, bolidu- dep peşlirini kısturup öz dostliri bilen birlikte ikki danidin kèsek kötürüp üç këtım êlip keldi, tötinçi növette, Harun Buğra Hıñ, Sutuq Buğra Hıñni çakirip: -Boldi balam, emdi sizni sinidim, köñlüm tindi- dedi. Sutuq Buğra Hıñ dostliri bilen kaytıp ketti. Ebu Nesir Samanîniñ kêşige kelip ehvalni sözlep: -Kaçangıça yoşurunup turimiz, meslihet bëriñ- dedi. Ebu Nesir ihtiyarnı Sutuqka berdi ve kötürülüş üçün ruşet telep kildi. Ebu Nesir Samanî Hudadin muña patliniş vedisi bilen ruşet berdi, yene: -Hazırçe eskerlirimiz azlık kılidu-dedi. Sutuq Buğra Hıñ kötürülüşni kuvvetlidi. U çağda İslam dinıga kirgenler yoşurun (yer astida) ibadet kılatti, del şu çağda Sutuq Buğra Hıñnıñ teşebbusi ve öz ihtiyari bilen alte ay içide 600 kişi musulman bolğan idi. Bu meslihet bolup ikkinçi kêçisi Sutuq Buğra Hıñ öziniñ 39 dosti bilen Ebu Nesir Samanî kêşige kelip teyyarlandı.

Sutuq Buğra Hıñnıñ "huruc" Kilişi (Kötürülüşü)

Sutuq Buğra Hıñ Ebu Nesir Samanîdin du'a ve ruşet êlip, şu kêçisi Harun Buğra Hıñnıñ ordusığa bëşip kirdi, ordidin 400 at ve ceñ qorallirini êlip, bezi duç kelgen kapirlarnı öltürüp çıkıp ketti, kapirlar heversiz qaldı. Bu at ve qorallar bilen qorallınıp, etisi musulmanlar Harunni muhasire kildi, musulmanlar tağ bağırlirıga caylışıp ceñ kilişka kirişti. Ceñ başlinip, şu küni namaz pışın (sa'et ikki) gıçe ceñ boldi, kapirlardin 500 kişi öltürülüp, musulmanlardin qurban bërişler bolmıdı, ikkila kişi mecruh boldi, neticide kapirlar yëñilip uruşni tohtatti. Etisi 6000 kişi kapirlar eçidin ayrılıp

musulmanlarğa koşuldi. (21. sayfa) Şunıñ bilen kapırlar bir-birdin kèlip musulmanlarğa koşuldi, İslam eskiri 6000din aştı. İkkinçi küni teħimu qattıq ceñ boldı, kapırlar meğlub bolup, bir neççe kün içide musulman eskiri 12 miñğa köpeydi, ozuq-tülük cehette musulmanlar kişildi. Ebu Nesir Samanî bilen muzakirileşkendin këyin, ihtiyarnı Sutuk Buğra Hanga koydı, Sutuk Buğra Han musulmanlarnı teyyarlap keçilik hucumğa hazırlandı. Yërim keçe vaqıtıda 12 miñ kişi bilen kapırlarğa hucum kılıp, Harun Buğra Hanın ordusıǵa basturup kirdi. Harun Buğra Han uñlap yatattı, uni öltürmekçi bolup: -Buni uñlap turǵan halda öltürüş mertlik emes, yaħşısı buni oyǵıtaylı, unıñ üstige bunıñ mende atılık hürmiti bar- dep oylap, Harunıñ putıǵa sancıp oyǵattı. Harun öz oǵlı Sutuknıñ kolidä kiliç, beşida qarap turǵanlıǵnı körüp: -Ey Sutuk! Sende şunçe hürmet, dölet tutup, neme üçün mundaq kılisen? dëdi. Sutuk: - Ey kapir! İñnıñ yaħşısı men kılǵan iş, senmu şundak kilişnıñ kerek (musulman bol)- dep dıñǵa devet kıldı. Harun Buğra Han qobul kilmidi, Sutuk uni kiliç bilen çëcip taşlamakçi bolup, unıñ atılık hürmitini aldıǵa keltürüp Hudaga iltica kıldı: -Men bunıñ atılık hokuǵıǵa ri'aye kıldim, ey Alla, öz kehrin, gezibin yerge yutkuzǵıl- dep du'a kıldı. Bu telep icavet (qobul) kılınıp, yer tevrep yërilip, Harunni kökrikigiçe yuttı, Harun İslamnı yene qobul kilmidi, aqıvet uni yer pütünley yütüp ketti. Tañ yüridi, şu küni etigende Sutuk Buğra Han özinıñ ismini "Han" dep élan kılıp, namaz üçün oçuq- aşkara ezan okuşnı buyurdi. Kapırlar şu küni yërim kün uruşup, ahiri meğlubiyet bilen çekindi, kapırlar sëçidin 20 miñ kişi musulmanlarğa koşuldi. Bu uruşlarda Sutuk Buğra Han teripidin bir kaççe pevku'adde uluǵ işlar vucutka keldi, Buğra Hanga "Gazi" dep unvan bërildi. Sutuk Buğra Hanni bezi rivayetlerde 12 yaşta dëviligen, lëkin Sutuk Buğra Han şu çağda 16 yaşta idi.

Ey eziz, agah bol! Sutuk Buğra Han yaşlıq vaqitliride İslam dinıǵa kirip ebedi sa'adetke eşişti, yaşlıkidila yaħşı işlarnı kıldı, yaz pesilliride kapırlar bilen uruş kılattı, kiş künliride ibadet kılattı. Sutuk Buğra Han 96 yıl davamıdı, Belhniñ bu teripidiki Amu Deryasıǵıçe, şerk teripi King (Gong) dëgen... yergıçe, şimali Kara Kurumǵıçe kiliç küçi bilen (22. sayfa) kapırlarnı musulman kılıp, Muhemmet eleyhissalamnıñ din- şeri'itni qararlaştırdı. Bir küni Sutuk ovǵa çıķıp, bir kiyikni tutup göşini kavap kilişka başlıǵanda tuz kerek bolup, ğayıbtın tuz peyda boldı, eşip qalǵan tuzni taǵka taşlıvetti, karamet bilen bu taǵnıñ hemmisi tuzǵa aylandı (atuştın élinidıǵan tuz şu dëmekçi-t). Eytışlarǵa qarıǵanda, Sutuk Buğra Han Muhemmet eleyhissalamdin terbiye alǵan, unıñ vucudida Sulayman Peyǵemberniñ tesiri bar idi, şeklen Ebu Nesir Samanıǵa şagirt bolǵan idi.

Sutuk Buğra Han öz hayati ceryanıda Hitay teripige ğazat (ceñ)ge yürüş kılıp, Turpangıçe musulman kıldı. Turpanda Sutuk Buğra Han kësäl bolup yıraǵka boralmay, Keşkerge kaytıp keldi, kësili künsëri küceydi, bir yıl orun tutup yattı, özinıñ sepdaşlırıǵa, dostlırıǵa vesiyetler qaldurdi. U özinıñ vapat boluşını aldın mólçerligen idi.

Ebu Nesir Samanıñ Oǵlı Obulpettah Toǵrisida

Obulpettah Sutuk Buğra Hanın dinî meşǵuliyette öz ornıda qaldurǵan "helipe"lirdin biri idi. Dinî karamette Sutuk Buğra Hanga teñdaşlıǵı bar üçün, Sutuk Buğra Han unıñǵa özinıñ büyük ismidin bölüp bergeniği, şuna uni "Obulpettah Buǵram" dëyişetti (helk içide "Buǵram" dep ataytti). Baturlukta unıñǵa Sutuk Buğra Handin başka kişi teñ bolalmaytti. Dëmek, Obulpettah Sutuk Buğra Hanın emiri (qomandani) ve yëkin kişilirdin idi. Sutuk Buğra Han Obulpettahka dini mehkem tutuşka kattıq vesiyetlerni kılıp tekitlidi hem munularnı vesiyet kıldı: -Mëniñ balilirim kiçik qaldı, obdan terbiye kiliñlar, eger balilirim terbiyesiz qalsa, yaman işlar ötülse, kıyamet küni Hudanın aldıda silerni tutarmen- dëdi, yëne: - Ey Obulpettah, Alladin yardem sorap, merdane ve ğeyretlik boluñ- dëdi. Eñ ahirida, Sutuk Buğra Han: -Ey Hudayim, aşık- biçare Sutuk bu yoǵalǵuçi alemdin sënıñ razılıǵıñnı istep ketti- dep yıǵlap canlırını tapşurdi. Sutuk Buğra Han düşenbe küni çüş vaqıtıda vapat boldı. Muhemmet eleyhissalammu hem düşenbe küni çüş vaqıtıda vapat bolǵan idi. Sutuk vapat bolǵandin këyin, her terepke hever kılindi,

püttün helk toplandı. Sutuk Buğra Hänniñ vesiyetni (23. sayfa) boyıçe, Obulpettah Sutukniñ cesitini yudi, Bayraqdar Şeyh necmiddin këpen tıkti, cinaziğa selip teyyarlidi. Evliyalardin 200 kişi, alimlardin ve uluğ ademlerdin 70 miñ kişi, her biy qoşundın 22 miñ kişi, ammidin köp kişiler hazir bolup namızını ötep, Keşker (astin atuş) “meşhed” degen kentte depne kılandı. Sutuk Buğra Hänniñ vapat bolup depne kılingan vakti tarihi hicriyiniñ 409- yili (miladi 972 yıl) idi. Sutuk Buğra Hänniñ vapat bolğandin këyin, bir kaçnce kişiler uniñ hekkide yañşi çüş kördi. Sutuk Buğra Hännin këyin, Obulpettah üç yıl memliketni idare kildi, këyin vapat boldi.

Sutuk Buğra Hänniñ töt oğlı bolup, ularniñ ismi: Hesen Buğra Hänn, Esmen Buğra Hänn, Osman Buğra Hänn, Hüseyñ Buğra Hänn idi: Yene üç kızi bolup, ularniñ ismi: Ela Nur Hännim, Neseb Turkan Hännim, Zileyha Bikim idi.

Ela Nur Hännim intayın pakize ve güzel idi. Huddi Eysa Peyğamberniñ anisi bi- bi Meryemge oñşaş, uniñ oğziğa bir tamçe “nur” tamdi, tokkuz ay tokkuz kündin këyin, oşur ayıniñ 10- küni cüme namazi vaktida bir oğul tuğdı, bu oğulniñ yüzi kızil, ikki këşi bir-birige tutaş idi. Bu ehvalğa Sutuk Buğra Hänniñ kattık gezibi kelip: - Buniñ rastını tepinglar- dep emr kildi. Erbablar, ağunlar ve Ela Nur Hännimdin sorıganda, Ela Nur Hännim vekeni bayan kildi. Ağun ve erbablar mulahize kilişip: -Bu Hezriti Eliniñ karametliri iken- dep, u balını elige mensup kilip, ismini “ Se’id Eli Arslanhan” koydı. Bu oğulni yañşi terbiyet kildi, beş yaşka kirgende mektepke berdi, alte ayda mektepni pettürdi. Se’id Eli Arslanhan yette yaşka kirdi. Bu çağda Nur Ela Nur Hännim Toqa Buğra Hanga nikahlandı, buniñdin üç oğul tuğuldi, ularniñ ismi: Muhemmet Arslanhan, Yüsüp Arslanhan, Kızil Arslanhan idi. Neseb Turkan Hännimni Sultan İlik Maziğa toy kilip bérilgenidi, uniñ bir kızi bolup, uni Se’id Kamaliddin Mecnunga nikahlap bérilgenidi, uniñdin Sultan Burhaniddin Kiliç tuğuldi, nurgun evliyalor uniñ evladidin tuğuldi. Yene bir kızını Se’id Calaliddin Bağdadniñ oğlı Se’id Baha’iddin Şahka bergenidi. Uniñ evladi Hoca Muhemmet Burçı bolup, lekimi “Hoca Muhemmet Şerip Pir” idi.

(24. sayfa) Hesen Buğra Hänniñ kızi Hediye Turkan Hännimni Se’id Calaliddin Bağdadniñ oğlı Se’id Ala’iddinga bergenidi, uniñdin Mir Ziya’iddin, Mir Se’id Haşim Mir Se’id Célil Keşkeri tuğuldi. Keşkeriñ Se’id (Hoca)liri Se’id Ala’iddinniñ evladidur: Kasan ve Semer kentniñ se’idliri Se’id Kamaliddin Mecnunnıñ evladidur: Taşkentiñ se’idliri Baha’iddinniñ evladidur. “Hezreti Mazar” niñ nesibi- ismi “Hoca Muhemmet Yüsüp Hocom padişah” bolup, Zileyha-Bikimni “ışan punza bégim” nikahlap algandin këyin, padişah dep ataldi. Uniñ üç oğlı bolup, ularniñ ismi: Hoca Hidayitulla, Hoca Karametulla, Hoca Kana’etulla idi. Se’id Mir Muhemmet Se’id Nurullaniñ oğlı, Se’id Nurulla Se’id Abdullaniñ oğlı, Se’id Abdulla Se’id Kasimniñ oğlı, Se’id Kasim Se’id Yüsüpniñ oğlı, Se’id Yüsüp Se’id Haşimniñ oğlı, Se’id Haşim Se’id Ala’iddinniñ oğlı, Se’id Ala’iddin Se’id Calaliddin Bağdadniñ oğlı, Se’id Calaliddin Şahhesenniñ oğlı, Şahhesen Şahhüseyniñ oğlı, Şahhüseyn Se’id Muhemmetniñ oğlı, Se’id Muhemmet Se’id Abdullaniñ oğlı, Se’id Abdulla Se’id Epzelniñ oğlı, Se’id Epzel Se’id Talipniñ oğlı, Se’id Talip İmam Eli Musa Rizaniñ oğlı, İmam Eli Musa Riza İmam Musa Kazimniñ oğlı, İmam Musa Kazim Cefgiri Sadıknıñ oğlı, Cefgiri Sadık İmam Bakirniñ oğlı, İmam Bakir Zeynel’abiddinniñ oğlı, Zeynel’abiddin İmam Hüseyñiñ oğlı, İmam Hüseyñ Eliniñ Patime Zuhra (Muhemmet Eleyhissalamniñ kızi)niñ oğlıdur.

Sutuk Buğra Hänniñ Nevrisi- Eli Arslanhanıñ Hüsusiyetliri

Eli Arslanhanıñ nesibi pak ve uluğlar evladidin bolup, izi emeliyetlik, şeri’etni özige şo’ar kılğan, tekvadar, teriketni icra kılguçı kişi idi. Bularniñ ata- bovliriniñ ehvali kedimki kitablarda (tarihlerde) bayan kilingan idi. U kitablardiki tarih rivayetlerini pütün helk bilsun üçün, “Türkî til” bilen bu kitabta toplandı. Kemine layaquetsiz molla hacimğa kişiler Buğra Hanlar tarihini yigişni iltimas kildi, makül körüp başka tezkire, tarihlerdin toğra ve rast, işençlik rivayetlerni toplidim. Bu toplamni ademniñ tebi’itidiki “töt unsur”

(élémént)ğa oħşitip, töt bölüm (25. sayfa) kılıp tertip berdim. Kitabim bir muqeddime (kiriş) ve ikki maqale, bir hatime (tamamlas) bilen ayaglışıdu. Bu toplamğa delil, pakitlar bilen alimlarınñ sözliri tarihî hekayılarnı nekil (stata) keltürüp istihkam berdim (békittim).

Hesen Buğra Han Toğrisida

Sultan Sutuk Buğra Hanınñ çoñ oğli Hesen Buğra Han Keşkerde padişah bolup teħtte olturğan mergilde, Coḳti Reşit, Noḳti Reşit, Çakalu, Helħalu Maçın katarlık lenetker diler 130 miñ çerik bilen Maçın(Hoten)din kelip Keşkerni muhasire kildi, muhasire uzunğa sozulup “kehetçilik” (böhran) yeni kimmetçilik bolup ketip, musulmanlar kıstaldi, bar’aşlıknı berip ilac kılalmidi. Aqivet, musulmanlarğa uval kimayli, dep meslihet kilişip, Hesen Buğra Han, Yüsüp Qadir Han, Eli Arslanhanlar 40 miñ esker bilen çıkip kapırlarğa karşı front açtı. Bir inçi ketimlik uruşta, Eli Arslanhan frontka kirip uruş kildi, uruş intayin kattik boldi, kapırlardıñ 500 kişi öltürüldi, musulmanlardın Derviş Muhemmidi, Muhemmet Eli Hacı, Sultan Derviş, Hoca Abdükërimler qurban boldi, şunıñ bilen uruş toħtidi. İkkinçi küni uruş başlinip Yüsüp Qadir Han qomandanlık kildi, bu usulda uruş davam kildi. Keşkerni idare kilişni Sei’d Calaliddin Bağdadınıñ çoñ oğli Se’id Ala’iddinğa tapşurup, 15 miñ eskerni şeher saklaşka belgilidi, uruşka Hesen Buğra Han qomandanlık kildi, kapırlar kattik yenilip yer çışlıdi. Hesen Buğra Han öz ornida Yüsüp Qadir Hanı kaldurup, özi frontka kirdi, düşmen tereptin helħalu Maçın frontka kirip bir-birige karşı uruştı, kayta uruş başlandı. Bu növetiki uruşka Yüsüp Qadir Han qomandanlık kildi, kapırlarğa kattik zerbe berildi. Kapırlar keçip Keşkerdin çekinip Yëñisargä keldi. Hesen Buğra Han Eli Arslanhanğa 90 miñ ekser teyyarlap berip, kapırlarnı çoğlaşka evetti. Eli Arslanhan kapırlarnı çoğlap kelip nurgun uruşup “öteñ karar” degen yerge kelip toħtidi. Bu yerdiki bir türküm kapırlar uruşup küci yetmidi, eñ ahırıda çakalu, helħalu maçın başlık kapırlar meslihetlişip: - Eli Arslanhanğa neme üçün kiliç, neyze ötmeydu? Buni hel kiliş kerek- dep, Eli Arslanhan kiliç ötüşniñ tedbirini tapkan kişige öz kederi bilen teñ altun berişni veed kildi. Bu kapırlarnıñ içide (26.sayfa) bir ucatlık dele kapir keri bar idi. Bu leniti iplas bu işni zimmesige elip, İslam koşunıga özini atti(yoşurnup kirdi). Bir neççe kün turup, Eli Arslanhanınñ aşhanisida hizmet kilişka kirivaldi, bunıñdin heç kişiniñ heviri bolmıdi. Bu vaḳıtta uruş davam kılivatatti, bir küni Eli Arslanhan uruş veķesini özlep berip huşal olturğanda, Eli Arslanhanı medhiylep turup, biri: -Teksir padişahim, özlirige zadilatig ötmeydiken... — dedi. Eli Arslanhan Ğazi: - Men ceñge kirginimde bedinim taştek katıdu, eger namazğa tursam pütün bedinim su bolup eriydu, ene şu peyitte tikeni ursa hem keser- dedi. bu sözni heliki kapir delle marap turup añlıdi. Bu sirlik sözni añlap, delle keri İslam koşunidin keçip çıkip helħalu Maçinge hever kildi, düşmen huşal bolup, bu delle keriğa bir munçe pul berdi. Peyşenbe küni tamaḳtın këyin, öz koşuni bilen frontka hazırlandı, uruş başlinip nurgun kapırlar öltürüldi, İslam eskiridinmu nurgun kişi şehit boldi. Uruş davam kıldurulup eñ ahırıda, Muharrem oşur eyiniñ 10- küni bamat namızıga ezan okulup, pütün musulmanlar namazğa turdı, namazğa imam bolğan kişiniñ hatirisige “inna eteyna” sürisi kirmey, “inna petehna” sürisi kirip qaldı (uzun ayetni başlıdi). Kapırlar hucum kılıp kirip musulmanlarnı öltürüp, Eli Arslanhan Ğazinimu şehit kildi. Allanıñ Qur’anida eytkandek, “hemmimiz ölüp Allanıñ huzurıga barımız”. Se’id Arslanhan şehit bolğan küni İslam koşuni yiğä- zar kilişti ve dunyani qarāñguluk başkandek boldi. Musulmanlar parakende bolup qaçtı, kapırlar İslam koşunliriniñ a’ile tavabi’atlırıga at selip arkidin çoğlap keldi. Musulmanlar toħtap turup uruşatti, lëkin kapırlar üstünlük qazınip köp kişini şehit kildi. “Alla u musulmanlarnıñ ornini cennette kılsun!” eñ ahırıda, bi bi Meryem Hënim kızlar bilen ceñge kirdi, 25 neper kapirni öltürüp gelibe kılıp turatti, kapırlar hucum kılıp qurşivaldi, bi bi Meryem Hënim yerge qaridi, yer yerilip yerge kirip ketti, kızlarnı kapırlar şehit kıdi. Dëmek, Se’id Arslanhanınñ vapat boluşı bilen İslam koşuni meğlubiyetke uçridi, bu meğlubiyet ve teziye heviri Hesen Buğra Han, Ešen

Buğra Han, Yüsüp Qadir Hanlarğa anlandı, bular hesret, musibet, kayğu içide yığa- zar kilişip teziyet tuttı. Bularnıñ yığısığa deryadiki béliklar, havadiki uçar kuşlar (27. sayfa) bahar yamğuridek yaş töküp yığlaştı. 2000 dane koy, 200 dane töge, 500 kala soyup nezir ötkündi(?), Qur'an oqup du'a kiliştı.

Hesen Buğra Hanıñ Düşmeni Tarmar Kiliş Toğrisidiki Buyruq Êlani

Padişah Hesen Buğra Han: “Koşun toplansun!”dep buyruq êlan kildi. Neticide 60 miñ esker toplanıp teyyarlık kilingandin keyin, Hesen Buğra Han özi komandanlık kilişip, Se'id Arslanhanıñ intikamini êliş üçin atlandı. Koşunni êlip yolğa çikip, Eli Arslanhan şehit bolğan yerge keliş Arslanhanıñ nurluk cesitini ve nurgun şehitlerni taptı. Hesen Buğra Han ve Ešen Buğra Han, Yüsüp Qadir Hanlar kattık derdü – elemeler bilen hesretlinip yığlap huşini yokattı, kayta huşığa keldi. Düşmenge karşı gezebliri teşip, bedinidiki her bir moyi neşterdek teşip çikti. Kapırlarnı izlep teşip kattık uruş kildi, kapırlardın nurguni kirip taşlandı. Kapırlar kaçtı ularnıñ mal- mülkini olca kiliş aldı. Hesen Buğra Han koğlap ularğa Kökyar³⁹ dengen yerde yetišivaldı hem bu yerde bir hepte kège- kündüz uruş kildi, köp musulmanlar şehit boldı. Bu uruşta Sultan Sutuk Buğra Hanıñ kiçik oğlı Osman Buğra Han şehit boldı, kapırlar uruşup- uruşup Maçın (Hoten) terepke kègeçip ketti. Osman Buğra Hanıñ cesitini teşip depne kilişip, unıñğa bėgişlap veħpe yerler belgilidi, şeyh- carupkeşler belgilep, ularni hokümetniñ selik- alvanlırını toleştin azad kildi. Nezirler ötküzülgendin keyin Yekenge kaytıp keldi, helkni imanğa devet kildi, Yeken helki can- dili bilen musulman bolup, barlıkını musulmanlar üçün bėgişlidi. Hesen Buğra Han başlık gazılar Yeken ahalisiniñ hekkide du'a kildi, du'ası Huda huzurida qobul kilingi. Şunıñ üçün Yeken harab (veyran) bolmaydu. Keşkerlik Abdusemet dengen kişini Yekenge re'is (başlık) kildi. Yekendin kozgılışip menip Eli Arslanhan şehit bolğan yerge keliş teziye (28. sayfa) tutup yığa- zar kilişip, nezir- çirağ ötküzüp du'a kildi ve Arslanhanı şehit bolğan yerge depne kildi, emma musulmanlarnı kapırlardın ayırıp bolmay, Hesen Buğra Han Padişah du'a kildi, musulmanlarnıñ üstige kum yağdı, kapırlarnıñ ölükige şor yeğip oçuk kaldı, bu sevablik, ularnıñ depne kilingan yeri” kum şikiğan” dep ataldı. Şeyh Peki Eyyub dengen kişini şeyh kilişip, yene 40 kişini koşup ularni puqradarçılık alvan- seliktin azad kilişip, mazarnıñ hizmitige koydı. Yer, mülük, kazan- çikrağlarnı hazırlap veħpe kildi, beşkent Östini boylıridki yerlerni bir çarek urukluk yerni bir miskal altunğa êlip veħpe kildi. Tarihnıñ rivayitiçe: Se'id Arslanhan Gazi şehit bolğan vaqit hicriynıñ 489- yili Muharrem (Oşur ay)niñ 10- küni cüme künlüki idi. Rivayette eytilişçe, Se'id Arslanhanıñ başlıri tenliridin aciritilganda gayib bolup ketti, Hesen Buğra Han qatarlık hemmisi yığlap izlep tapalmıdı. Se'id Arslanhanıñ anisi Ela Nur Henim Mekkige bardı. Mekkidin bişaret bolup: “Mekkidin üç tam yok bolup ketti, çinar tüvrük bilen üç tam qeyerde bolsa oğlinizniñ beşi şu yerde” deyildi. Bu bişaret(huşşever) bilen Hesen Buğra Hanı heverdar kilinganda, Hesen Buğra Han izlep üç tam bilen çinar tüvrükni teşip, “Arslanhanıñ başlıri şu yerde” dep etiğad kilişip, mazar yasap tuğ- elem kadap, carupkeşler teyinlidi, nurgun nezir aşlar berildi, Se'id Nasir degenni şeyh kildi, şunıñ bilen 25 kişini alvan- seliktin keçürüm kilişip, mazarğa qarış üçün koyuldi.

Omumen, Hesen Buğra Han ve Ešen Buğra Han, Yüsüp Qadir Hanlar 12 yıl padişahlık kildi. Bularnıñ padişahlık devride, beşığa selle yögimigen kişini körse, tutup kelişip beşığa miğ kaçattı. “Yürt ahale şu qeder avatlık- paravanlık boldiki, bir çarek (16 cin) aşılkni bir pulğa alidigan kişi yok idi.”

³⁹ Kökyar- hazırki kağılık nahiyisiniñ gerbi cenubi tağ rayoni (Hoten terep).

Mevlane Seddidin “Keşikiri” niñ Türkistandin Hever Êlip Kêlisi

Hesen Buğra Hanga Mevlane Seddidin Keşikiri başlık 100 atlık kişi Türkistandin elçi bolup kelgenliki hever kılındı. Hesen Buğra Han qobul (29. sayfa) kildi. Hoca Abdulla Türkistanı, Ebu Bekri Taşkendi katarlıklar kirip salam bėrip ehval sorıgandin kėyin, u: -Türkistan⁴⁰ vilayiti kapırlıqqa yėnip ketti, şuqa siliddin yardım sorap keldükdėdi. bu sevablık, qoşun toplaşqa buyruq kılınıp, keñ kőlemlik qoşun hazırlap Keşkerni Başkuruşni Hüseyn Peyzulla Hocıqa, Hocabigem Hocıqa, Obulqasım Keşkirige tapşurup Türkistan (ottura Asya)qa yürüş kılıp mañdı. Bular Türkistanga yėtip bėrip uruş boluştin ilgiri, Türkistanlıklar qorqup baş ėgip ita’et kılıp İslamni qobul kildi. Bular Ehmet Yeseviniñ mazirini ziyaret kildi, Hesen Buğra Han şu yili qışta oturma Asyada kışlıdı. Taşkent, Türkistanlarnı pütün işgaliyitige aldı. İkkinçi yili, Ehmet Yeseviniñ anisi bi bi Meryem Hėnimni ėlip şehırlarnı sayahat hem ziyaret kildi. Musulman emes nurgun şehırlarnı, kėbililarnı musulman kildi. Madayin şehrigė kėlip İmam Nesriddin, İmam Kevamiddin, İmam Mu’innidin, İmam Zehridin katarlıq imamlar (Muhemmet Peyğemberniñ nevriliri)ni ziyaret kildi ve ularqa nurgun soğatlar teqdim kildi, İslam üçün kilingan ceñlerni sözlep bedri, Madayin şehride bir neçe kün turdı. Hesen Buğra Han imamlardin: -Men qayıtip kėtip, atam Sutuk Buğra Hanniñ gazat (ceñ) kiliş, İslam ėçiş yolını devam kıldursam- dep icazet sorıdı, imamlar du’a kılıp patihe- ruhset berdi. Hesen Buğra Han eskerlerini ėlip yürüp köp yerlerni İslam diniqa kirgüzdi. Omman Deryasidin⁴¹ başlap ta ki Kara Qurum ėteklirigice bularniñ kiliçiniñ nuridin yürüp, İslamdin orunlaştı, muqimlaştı. Bu işlar bir terep bolğıce bir neçe yıllar ötüp ketti.

Hesen Buğra Hanga “Keşker Kapir Bolup Ketti” dep Hever Kelgen

Hesen Buğra Hanga: Keşker kapiristan bolup ketti, dep hever keldi. “Esker toplansun!” dep yarlık bėrildi, esker toplandı. Hesen Buğra Han Yüsüp (30. sayfa) Qadir Hanga: -Ey oğlum, siz Madayinga bėrip imamlarqa melumat bėriñ, yerdem kőrsetsündėdi. Yüsüp Qadir Han Madayinga kėlip imamlarqa hever berdi (imamlar kėlip Hotende kilingan uruş kişiliri imamlarniñ tezkiriside bayan kılındı).

Hesen Buğra Han Padişah 70 miñ esker bilen kėlip Keşkerni muhasire kildi. İslamqa qarşı kapırlar çikip uruştı, İslam qoşunliri kapırlarnı öltürüp, qanlirini su dek aqquzdı. Hesen Buğra Han ottura Asyaga kektendin kėyin, kapırlar musulmanlarnı mecburlap qayta kapırlıqqa kirgüzdi hem it, eşek, çoşqa kőşini yigüzüp, haram işlarnı adettikidek kılıp kapırlaşturğan idi. Hesen Buğra Han kapırlarqa qarşı beş ay uruştı, musulmanlar galibe kildi, Keşkerni beş ay muhasire kılıp heç ademni çikarmıdı. Kapırlar teñ bolup (kışilip)şeherdin çikip uruştı, kapırlarqa Cokti Reşit komandanlıq kılattı, qattıq ceñ bolup her ikki tereptin nurgun adem halak boldı, uruşni tohtattı. İkkinçi qetım uruş başlınıp, kapırlarqa helhalu Maçın, musulmanlarqa Hesen Buğra Han qomandanlıq kildi. Bu uruşta kapırlar eñ qattıq meğlubiyet- halaketke uçrap qaçtı, “Küsen” Deryasidin ötüp ketti. Musulmanlar derya boyıqa keder qoqlap bėrip, nurgun nersilerni genimet- olca ėlip, roz tentene bilen Keşkerge qayıtip keldi. Pütün Keşker helki çoñ- kiçik Buğra Hanlarniñ aldıga çikip qayıtidin boysunup bey’et kılıp, Buğra Hanlarniñ şenige beğışlap bu şė’irlarnı oquştı:

Keldi yurtqa Heqtin şehriyar,

El’iti roşen kılıp alemni çün horşidvar.

Boldı sebze hurrem ol kelmek bilen bağni mural,

⁴⁰ Türkistan- Sovet ittipaқи Özbekistandiki Türkistan

⁴¹ Omman Deryasi (Omman Dėnizi)- Hindi Dėniziniñ şimali gerbidin ibaret bir korpuz bolup, şimali Bilocistan yeni İnan ve Ereb Cezirisi bilen tutaş yerlerdür. “Qamus E’lam” 5- tom. 3213 –bet.

Ġunçe-i ümid eçildi, yetti goya nevbahar.
Zulmiti kupre içide bu Keşker ecebmu tar idi,
Keldi çün bir mah-i taban, kıldiler leylini nahar.
Mal, can memliket-i padişahim alem pana,
Barçisi bolsun sêniñ, hak payınga nisar.
Şe'irniñ tercimisi:

(Ġudaniñ merhimitidin yurtimizğa uluĝ behtlik şahlar keldi, ularniñ kelişi bilen mekset muradimizniñ baĝçiliri köklep, ümid gülnimizniñ ĝunçi (31. sayfa)liri eçildi. Biz üçün bahar mevsimi keldi. Kapirlik ve zulum bilen bu Keşker tar- qarañgulaşkan idi, nurluĝ bir ay(Buĝra Ġanlar)niñ kelişi bilen, u kapirlik, zulum bilen qarayĝan keçini kündüz kıldı (Biz üçün tañ atti). Mal- mülkimiz, cënimiz, memliket ve cahanĝa tayançı bolĝan şahlar silerniñ ayĝınlardiki örligen topıĝa pida bolsun...) deĝen şe'irlar bilen qarşı aldı. Çünki Hesen Buĝra Ġan Keşker hëlkini yenıbaştın İslam dinıĝa kirküzüp, kapirliktin kutulduĝan idi. Keşker hëlki mal- mülkini bularĝa beĝişlidi. Hesen Buĝra Ġan mal- mülüklerini musulmanlarĝa teksim kilip, berdi, pütün hëlkke aş tarttı (ziyapet ötküzdi). Hesen Buĝra Ġan Ġaziniñ padişah bolup olturĝini pütün yerlerĝe şöhet kazandı, eskir-i koşun kündin küne köpeydi. “Koşun teyyarlansun!” dep yarlık berildi, koşunni eлип Yeñsarĝa keldi. Kapirlar altunliktin “öteñ kara” deĝen yerĝe keder orunlişip yetiptu, bu yerde bir kaçne kün uruşup, kapirlarnı taĝ kirĝikıĝa yetküzdi. Taĝ etikidin kapirlar hucum yasap çıkıp, uruş dehşiti ulĝaydı. Hüseyin Buĝra Ġan uruşka özi katnişip, bir kaçne yerĝe oĝ tēĝip şehit boldi. Ġoca Obulmuzepper, Obulmensur, Abdulla Abdurahmanı katarlik ataĝlık kişilermu şehit boldi. Dëmek, musulmanlardin 300 kişi kurban boldi, uruşni tohtitip mecruhlarnı davalap ozuklandırdı. Ene şundaĝ üzümey devam kilĝan uruşta, Hesen Buĝra Ġan bilen çakalu, hëlhalu maçınlar bir- birige karımu qarşı uruş kilip, bir deşt qumluĝ çölge kirip tirkeldi. Musulmanlar aç ve usuzluĝtin dermansızlandı, Hesen Buĝra Ġan Ġudaĝa iltica kıldı. ikki adem peyda bolup aptuva, çilapça kötürüp keldi, ular: Bu zem-zem (Mekkidiki uluĝ quduĝniñ süyi) dëdi. Uniñ biri Ġizir Peyĝember, yene biri perşte idi, dëyildi. Hesen Buĝra Ġan bu aptuvıdiki su bilen taharet aldı, namaz öteþ Ġudaĝa yiĝlidi. Karamet bilen Hesen Buĝra Ġan taharet alĝan su tamĝan yerdin su peyda boldi, musulmanlar içip teşekkür eýtti ve Hesen Buĝra Ġandin bu karametni körüp yenıbaştın uniñ etrapıĝa ziç uyuşti. Hesen Buĝra Ġan: -Bu çölde su peyda boldi, belki bizniñ yatıdıĝan (kömülidıĝan yerimiz) muşu yer bolup kelişi mumkin – dëdi. Kapirlar uruşta üstünlük qazinişka başlıdi, uruş devam kıldı, Muharrem(oşur ay)niñ 10- küni Esen Buĝra Ġan Ġazi 5 miñ esker bilen kapirlarniñ üstige basturup keldi. Kapir(32.sayfa)larĝa Coĝtı Reşit qomandanlik kilip uruş başlıdi, bu uruşta Esen Buĝra Ġan şehit boldi. Bu sebeplik, musulmanlarĝa hucum kilinip, 5 miñ musulman şehit boldi, Hesen Buĝra Ġan başlık erbablar bu paçi'elik ehvalni körüp taĝetsizlinip, hemmisi uruşka kirişti, cümlidin uz Ela Nur Ġënimmu uruşka kirişti. Muharrem(oşur ay)niñ 18- küniĝe keder sozulĝan uruşta, İslam eskiridin 30 miñ kişi koptu, bu ehvalĝa Hesen Buĝra Ġan kattıĝ kayĝulandı. U pütün musulman eskerlerini uruşka kirişke telep kilip uruşka kirip ketti. Uruş apiti kücini körsitip, musulmanlardin nurgun kişi şehit boldi, Hesen Buĝra Ġan Padişah ve Esen Buĝra Ġanlarmu şehit boldi.

Eýtışlarĝa qarıĝanda, bular şehit bolĝandin këyin, Keşkerni kapirlar istëla kıldı, musulmanlar her terepke qaçtı, çöllerge tarap ketti. Rivayetlerĝe qarıĝanda, Hesen Buĝra Ġan, Esen Buĝra Ġan, Ela Nur Ġënimlar şehit bolĝandin këyin, ottura Asya(Türkistan)diki Yüsüp Kadir Ġanĝa bu paçi'elik hever anlandı. Yüsüp Kadir Ġan İmam Nesridin, İmam Zohridin, İmam Mu'iniddin, İmam Kevamiddinlerĝe atisi ve taĝliriniñ şehit bolĝanlıĝini hever kıldı. İmamlar 40 miñ esker teyyarlap berdi. U eskerlerĝe Se'id Calaliddin Bağdadiniñ oĝlı Se'id Ala'iddin qomandanlik kıldı. Yüsüp

Qadir Hänniñ 40 miñ esker bilen kélivatқан heviri Keşkerge añlandı, kapırlar eskerlerini élip kèçip ketti. Keşker helki nurgun tóhpe- soğatlar élip Yüsüp Qadir Hänniñ aldığa Encan Tèğığa bardı. Atliriniñ üzeñgisini közige sürtüp putlirini soydı, Yüsüp Qadir Hân şehit bolğanlarnı yadlap yıglıdı, Keşkerge kélip nurgun aş kılıp nezir kıldı. İşlarnı bir terep kılıp bolup, Keşkerdin 20 miñ esker teyyarlap, cem'ü 140 miñ esker bilen Yėnisarğa keldi. Hesen Buğra Hân şehit bolğan yerge kélip, attin çüşüp yıglap huşsizlandı, yene huşığa kélip zaralandı, dadisi üçün ah urdı. Pütün koşundikiler teziye tuttı. Hesen Buğra Hân ve Eesen Buğra Hānlarnıñ bėşini tenlirige birleştürüp depne kıldı, yene çölni aqturup kalğan musulmanlarnıñ ölükinizmu izlep tēpip depne kıldı, tehminen 25 miñ kişi şehit bolğanlıki bilindi (bularniñ hemmisi Yėñisarda depne kilingan). Yüsüp Qadir Hân Gazi 500 koy, 200 töge, 200 kala, 500 at soydurup şehitlerge nezir kıldı. Se'id Saliñ Hoca degen kişini şeyh kılıp, 40 kişini carupkeş kıldı, 30 kişini Qur'an okup du'a kilişka belgilidi. Yėñisarnıñ altunluk (33. sayfa) degen yeridin ahiri mañşingice, toğrisi saylık kara çanak östēngice yerlerni sētivēlip, atisi Hesen Buğra Hân ve şehitler hekkide bēgişlap veħpe kıldı. Bu veħedin kēyin, Yüsüp Qadir Hân Gazi 44 miñ ekser bilen teyyarlanıp, atamnıñ intıkamini alimen- dep, kaçkan kapırlarnı koğlap Hōtenge bardı. Rivayette ēytilişice, Hōtende 24 yıl uruş kılıp, helhalu maçinni öltürüp, atisiniñ hun intıkamni élip, kapırlarnıñ mal-mülüklirini élip Keşkerge kaytıp keldi. Hân'ėriñ östiñiniñ bir kēşini, tazgunniñ yette kentini bir çarek yerini bir miskal altunga sētivēlip veħpe kılıp, mehsulatniñ üçtin bir kismini şeyh, carupkeşlerge, üçtin bir kismini Qur'an okup şehitlerge bēgişlap du'a kilediğanlarğa bērişni belgilidi. Bu hekkiki rivayetlerde mundak dēyilidu: Yüsüp Qadir Hân Hōtenni élip huşal- hıram bolup Yekenge keldi, Yeken helki aldığa çikip soğat- tōhpiler bilen karşı aldı, Yüsüp Qadir Hân Yeken ahalişi hekkide yaħşı du'alarnı kıldı. Bir kaçne kün turup Keşkerge yukiriki yol bilen mēñip kızılğa çüşti, bu yerge Eli Arslanhan hekkide bir leñger bina kıldı, köl qazdardı, nurgun yerlerni veħpe kıldı, u yerdin ötüp tağ bağridiki şehitlerni ziyaret kıldı, bu yerdin mēñip Keşkerge keldi, Keşker helki Yüsüp Qadir Hänniñ aldığa çikti, şeherge kirip padişahlık teħtide hürmet- heşemet, tenteniler bilen orunlaştı, din- şeri'et işliriga ravac kirgüzdi, helkka adalet, yaħşiliklar kōrsetti.

Aptornıñ kōz karişi:

Sultan Sutuk Buğra Hân ve Hesen Buğra Hân, Yüsüp Qadir Hānlar- hanlık teħtide oturup kapırlar bilen gāzat kılğan gāzilardur, şunıñ üçün her kimniñ muhim ēhtiyacı bolsa, bularnıñ ziyaretgahıga bērip telep kılssa, haciti asan bolğisidur, bunıñğa şek kilingisun.

Şe'ir (ħatime ornida) :

Rehmet etkeyler ularğa hezriti pervardigar,

Çünki milletniñ çiriği idiler u gāzilar.

XXX

XXX

XXX

Esli nushisidin köçürgüçi: Katip Molla Yüsüp.

“Sutuk Buğra Hân Tezkirisi” namlık kol yazma esiridin tercime kilingdi.

Özet: *Abdülkerim Satuk Buğra Han Destanı, X. yüzyıldaki Karahanlı Türk Hakanının efsanevi şahsiyeti etrafında teşekkül etmiştir. Destan metni, merkezi kahramanının vefatından epeyce sonra tespit edilmiş farklı yazma nüshaları bulunan Tezkire-i Abdülkerim Satuk Buğra Han adlı anonim eserde yer almaktadır. Eser, kamlık inancı da dâhil olmak üzere değişik dini kültür çevrelerinden İslâmiyete geçiş dönemi özelliklerini yansıtmaktadır. Destan, Karahanlı Türk hükümdar sülâlesinin tarihi süreç içinde girdiği dinî tabakalara ait motifleri ihtiva etmektedir. Abdülkerim Satuk Buğra Han Destanı, Türkistan sahasında Ahmed-i Yesevî menakıplarından kahramanlık destanı olan Köroğlu kollarına kadar pek çok tahkiyeli anlatmayı etkilemiştir. Anahtar kelimeler: Abdülkerim Satuk Buğra Han Destanı, Karahanlılar, motif analizi, Türkistan*

Abdülkerim Satuk Buğra Khan Epic

Abstract: *Abdülkerim Satuk Buğra Khan Epic has been composed of the individual capability of the Karakhanid Turkish Khan in the 10th century. The text of this epic took place in the anonymous work called Tezkire-i Abdülkerim Satuk Buğra Khan, which has different editions that has been found long after the death of its main hero. The epic reflects the features of transition period from various religious cultural surroundings including conviction. This epic contains motives belonging to the religious layers Karakhanid Turkish Emperor Dynasty adhere to in the historical process. Abdülkerim Satuk Buğra Khan Epic, has influenced many narratives stretching from Ahmed Yesevi legends in Turkestan to the branches of Köroğlu which is the epic of heroism.*

Key words: *Abdülkerim Satuk Buğra Khan Epic, Karakhanids, motive analysis, Turkestan*